

Den Anden Bog.
Indeholdende
En Summarisk Efterretning
Om alt det som paa nogen Maade henhører
til Landets Natur-Historie.

Den Anden Bogs.
Første Capitel.
Om Dannemarks Grendse, Lægde, Luft, Lys,
Varme, Kulde, Sundhed og Sygdomme, saa
vidt samme kunne tilskrives enten Luften,
eller Leve-Maaden.

Den Anden Bog
Indeholdende
En Summarisk Efterretning
Om alt det som paa nogen Maade henhører
Til Landets Natur-Historie.

Den Anden Bogs
Første Capitel.

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

Om Dannemarks Grendse, Lægde, Luft, Lys,
Varme, Kulde, Sundhed og Sygdomme, saa
Vidt samme kunne tilskrives enten Luften,
Eller Leve- Maaden.

Dannemarks Grendser. Siden de trende Provintzer, Skaane, Halland og Blegind, Aar 1658, ved den Roskildske Fred, ere afstaaede til Sverigs Crone, da omgrendses Dannemark mod Østen, Vesten og Norden, formedelst Havets Vande, og ved deres Beskrivelse opholder man sig ikke (362) paa dette Stæd, efterdi derom skal siden handles udførligere. Men mod den Søndre Side, er én af Dannemarks Provintzer, nemlig, Sønder-Jylland eller Fyrstendømmet Slesvig, landfast med den nordligste Deel af Tydskland, forstaa Fyrstendømmet Holsten i Neder-Sachsen. Derfra adskilles den cimberske Halv-Øe, mod Østen ved Levens Aae, og mod Vesten, ved Eider-Floden. Denne deeler Rendsborgs gamle og nye Stad, men tillige Dannemark og Tydskland fra hverandre: hvilket erindres ved de faa Ord, som læses paa en Steen, over bemældte Stads-Port, saa lydende:

Eidora Romani Terminus imperii.

I de ældre Tider, synes Dannemarks Grendse ikke at have gaaet slet saa vidt paa den Side, men ikkun til Slie-Strømmen ved Slesvig, hvorfra, tvers igiennem Landet, endnu sees nogle Levninger af den gamle Vold Danneverk, som man havde bygget til en Formuur mod Tydskland, og derom bliver ved denne Egns-Beskrivelse, at give nogen meere Efterretning. Her erindres ikkuns dette, at Grendse-Skiellets videre Udslettelse paa 3 Mile mod Sonden, eller fra Slien til Eyderen, er skeet i det niende Seculi Begyndelse, ved den Fred, som Kæyser Carl den Store indgik med Kong Gøtrik, eller egentlig med hans Eftermand Hemmeing, en Skat-Konge eller Cronens Basal i Jylland, men hvilken Kæyseren, saasom gammel og keed af Krigen, gjorde Fred paa den Maade, at Eyderen skulle være hans Riges Grendse (*). (363)

(*) Tandem, extincto cælitus Gotofredo, Hemmingus Patruelis ejus successit, qvi mox pacem cum Imperatore faciens, Eidoram sluvium regni sui terminum accepit. Adam Bremens. Hist Eccles. Cap. XIII.

Dets Lægde. Dannemarks Lægde eller Situation paa Jord-Kloden falder noget nordligere, end midt i Zona temperata, / den Deel, der ikke regnes enten til de allervarmeste eller allerkoldeste Landskaber. Efter Jord-Klodens Længde, ligger Dannemark imellem 23 Grad, 55 Min. 2 Sec., at regne, fra Torskminde, paa Jyllands vester Kant, og den 28 Gr. 43 Min. Som findes paa Saltholmens øster Kant, saa at det, mod Linien holder lige Strækning med Lyneborg, Franken, Schwaben, Schweiz, Sardinien og Tunis i Africa, følgerigen haver man i Genua, Constantz, Ulm, Wyrzburg, Lybeck og Odense, saa got som i eet Minut Middag. Efter Jord-Klodens Bredde, eller fra Nord-Polen til Linien at regne, ligger Landet imellem den 54 Gr. 15 Min, og den 57 Gr. 42. Min ved Skagen, paa Nøre-Jyllands Spidse i Cattogat, saa at den længste Dag er, paa først bemeldte Sted, 16 Timer, 50 Minuter, men paa det sidste Sted omtrent 17 Timer 48½ Minute: følgerigen ligger det, mod Østen i lige Strækning med Skaane, Preussen, Curland og Moskov, men paa den

vestlige Side, haver det Engellands Nordre og Skotlands søndre Provintzer, saavelsom Irland, og i America Terra Nova, følgerigen med disse Lande, lige lang Dag og Nat.

Solens Op- og Nedgang. Kiøbenhavns Meridian og Poli Høyde, vides at være 55 Grader, 40 Minuter, 56 Secunder, Solens op- og Nedgang, endogsaa hver Uge, kand sees af Calenderne, hvorfor man her nøyes med at anføre Solens op- og Nedgang, ikkuns én Dag i hver Maanet, som kand være nok til Prøve paa den Proportion, i hvilken Dags-Lyset taget til eller af, paa bemældte Stads Horisont; (364)

Solens Op- og Nedgang

Januarius	Februarius
Den 13de op Kl. 8T. 15 M. Ned Kl 3T. 45 M.	Den 17de op Kl. 7T. 7 M. Ned Kl 4T. 45 M.
Martius	Aprilis.
Den 17de op Kl. 6T. 4 M. Ned Kl 5T. 57 M.	Den 14de op Kl. 4T. 59 M. Ned Kl T. 2 M.
Majus	Junius
Den 19de op Kl. 3T. 4 7 M. Ned Kl 8T. 14 M.	Den 16de op Kl. 3T. 16 M. Ned Kl 8T. 44 M.
Julius	Augustus
Den 14de op Kl. 3T. 31 M. Ned Kl 8T. 28 M.	Den 18de op Kl. 4T. 35 M. Ned Kl 7T. 24 M.
September.	October
Den 15de op Kl. 5T. 38 M. Ned Kl 6T. 21 M.	Den 13de op Kl. 6T. 43 M. Ned Kl 5T. 16 M.
November	December
Den 17de op Kl. 7T. 56 M. Ned Kl 4T. 3 M.	Den 15de op Kl. 8T. 30 M. Ned Kl 3T. 30 M.

Luftens Egenskaber. Det haver sin store Nytte, men ogsaa ikke mindre Vanskelighed, at bestemme nogenledes Egenskaberne af vort Lands Luft, nemlig dens Tyngde og Lethed, dens Kuld og Varme, dens meere eller mindre sædvanlige Vinde. Én af de første, som i Europa begyndte at anstille de hertil henhørende meterologiske Observationer, var vor berømmelige Thom. Bartholinus den Ældre, som sees af hans udgivne Aclis Medicis & Phusicis Hafniens. Tom I. p. 224. hvor de af ham giorte Anmærkninger over Væyriget i den Kiøbenhavnske Horizont, Aar 1671, kunne læses. I vore Tider have nogle gode Mænd (*), her og der i Provintzerne, begyndt at gjøre det samme, saasom Velværdige Herr J. A. Dyssel i Laaland, Her Kirkerup paa Vesterlands Føhr, (365)

(*) Deres Observationer findes indførte i Act. Societ. R- T. V. p. 387 og i Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin: Tom. II. p. 9 seqv. Tom. IV. P. 17. Tom V. p. 183 og p. 203 Tom. VII p.

Og Monfr. Thestrup paa Ahl-Heeden i Jylland, (*) men hvær paa sine adskillige Tider og uden Aftale med andre lige sindede, hvilket havde været tienligst til Øyemærket at opnaa, og torde vel i Fremtiden skee af dem eller andre Naturkyndige Landsmænd. Imidlertid nøyes jeg med at kunne anføre her om saa meget, som er nok, til at fælde en almindelig og ongefærlig Dom, over den Danske Luft, betragtet paa Kiøbenhavns Horizont, ikke af mig selv, som dertil hverken haver fundet Tiid eller Leylighed, men af vores berømmelige Herr Professor Astronomiæ, Justice-Raad Christian Horrebow, og da denne min Ven og Naboe haver havt den Godhed, af elleve Aars Anmærkninger

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

(hvis Tal beløber sig til meere end 12000) at gjøre et kort Summarisk Udtog, saa settes dette her, med hans egne Ord, saaledes som følger:

(*) Om Hr, Capitaine Teilmans siden indløbne Observationer, skal stax meldes lidet meere.

Barometrum.

Aar.	Dato	Højest.		Dato	Laveste	
1751	Den 2 Novbr.	28 Tom	5 Lin	Den 11 Septbr.	27 Tom.	1 $\frac{3}{4}$ Lin.
1752	Den 18 Novbr.	28 Tom	4 $\frac{3}{4}$ Lin.	Den 25 Decebr.	27 Tom.	11 $\frac{3}{4}$ Lin.
1753	Den 28 Febr.	28 Tom	7 $\frac{1}{4}$ Lin.	Den 16 Decebr.	27 Tom.	0 $\frac{1}{2}$ Lin
1754	Den 28 & 23 Decbr.	28 Tom	6 Lin.	Den 24 Januar.	27 Tom.	0 $\frac{1}{2}$ Lin.
1755	Den 23 Januar	28 Tom	6 $\frac{1}{4}$ Lin	Den 31 Julii Julii	27 Tom.	1 $\frac{5}{6}$ Lin.
1756	Den 30 Januar.	28 Tom	4 $\frac{1}{3}$ Lin.	Den 21 Januar.	27 Tom.	1 $\frac{1}{4}$ Lin.
1757	Den 20 Julii	28 Tom				
1758	Den 16 Octobr.	28 Tom	6 Lin	Den 11 Decebr.	26 Tom.	8 Lin.
1759	Den 14 Febr.	28 Tom	7 Lin	Den 3 Januar.	27 Tom.	
1760	Den 12 Janua.	28 Tom	7 $\frac{1}{3}$ Lin.	Den 25 Januar.	26 Tom.	9 Lin.
1761	Den 28 & 29 Janua.	28 Tom	7 $\frac{1}{3}$ Lin	Den 17 Octobr.	27 Tom.	0 $\frac{5}{6}$ Lin.

(366) Dens Tyngde og Læthed. Barometrum er inddeelt i Franske Tommer og Linier, og Observationerne giorte i en Høyde af omtrent 60 Alne over Havets Hotizont; hvorfore, naar man ville søge Barometri Høyder. Man seer af de anførte Observationer, at Forandringen imellem Luftens største og mindste Tyngde i Dannemark, ikke bedrager sig til tvende Tommer: thi den største observerede Høyde i disse Aaringer er 38 Tom. 7 $\frac{2}{3}$ Linie, og den mindste 26 Tom. 8 Linier.

Thermometrum.

Kuld og Varme.

Aar.	Højest.	Varme	Lavest.	Kulde
1751.	Den 15 August.	17 Grad. Cal.	Den 9 Febr.	13 Grad. Frig.
1752	Den 3 August	19 $\frac{1}{2}$ Grad.	Den 31 Janua.	6 Grader
1753	Den 3 Junii	17 $\frac{3}{5}$ Grad	Den 29 Decbr.	4 $\frac{3}{4}$ Grad.
1754	Den 27 Julii	15 $\frac{3}{4}$ Grad	Den 7 Febr.	7 Grader
1755	Den 20 Junii	17 $\frac{1}{2}$ Grad.	Den 8 Febr.	10 gr. i frie Luft
1756	Den 17 Julii	20 $\frac{1}{4}$ Grad.	Den 24 Mart.	1 $\frac{3}{4}$ grader
1757				
1758	Den 23 August.	16 $\frac{3}{4}$ Grad.	Den 19 Januar.	11 $\frac{3}{4}$ Gr.
1759	Den 11&16 Julii	18 $\frac{1}{4}$ Grad.	Den 15 Decbr.	3 Grader
1760	Den 5 Julii	18 $\frac{1}{2}$ Grad.	Den 8 Januar.	6 Grader.
1761	Den 2 Julii	18 $\frac{3}{4}$ Grad.	Den a8 Januar.	3 grader

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

Thermometrum er ideelt efter Mons. Beaumürs Maade. Observationer ere giorte paa de runde Taarn, hvor Luften ikke er saa varm, som neden i Byen imellem Huusene. Thermomentrum hænger paa en Væg i Observatorio imod Norden, saa at Soelen ikke kand skinne derpaa, men naar det har været meget kaalt, har man hængt det ud i den frie Luft, saasom den 8 Februar 1755 efterdi kulden er større uden for, end inden i Observatorio. Den strænge Vinter Aar 1740 (367) sank Thermomentrum til $18 \frac{3}{4}$ Gr. frigoris. Den 3, 4 og 5 Febr. Og den strænge Vinter Aar 1709, sank det til $15 \frac{1}{2}$ frig. Dem 7. Jam, og 23 Febr. Af Observationer sees, at naar man gaaer Middel-Veyen, kand Varmen i Dannemark, om Sommeren regnes for ongefær til 18 Grader paa Reaumurs Thermometro, dog steeg det Ao. 1756 i Enden af Julio til $25 \frac{1}{2}$ Gr. og den ordinær strængeste Kuld, regnes for 11 Grader frig., endskiønt Kulden, de fleeste Vintere, ikke bliver nær saa stærk.

Vinden angaaende.

Vindenes Afvexlung. Vinden er observeret saa mange Gange, som sees i understaaende Fortegnelse. Jeg haver anført alene de fire Hovet plagas. Og naar Vinden er, F.C, bleven observeret Nordost, er den henført til Norden og Østen, Sydost, til Sønden og Østen, o.s.s. Nord-Nordost regnes alene til Norden, Syd-Sydost alene til Sønden, og saa videre.

Vinden

Aar	Til Norden	Til Østen	Til Sønden	Til Vesten
1751	334 Gange	261 Gange	453 Gange	463 Gange
1752	346 G.	253 G.	353 G.	563 G.
1753	331 G.	291 G.	390 G.	521 G.
1754	381 G.	217 G,	366 G.	609 G.
1755	364 G.	292 G.	355 G.	501 G.
1756	372 G.	324 G.	366 G.	503 G.
1757	321 G.	298 G.	385 G.	437 G.
1758	377 G.	354 G.	393 G.	282 G.
1759	335 G.	273 G.	379 G.	556 G.
1760	344 G.	267 G.	377 G.	537 G.
1761	209 G.	351 G.	399 G.	497 G.

Heraf soes, at Vesten-Vind er den som almindeligst Blæser i Dannemark, og at Østen af dem alle, er meest sielden. Norden og (368) Sønden holde middel-Veyen, dog blæser hos os sønden Vind oftere end Norden, i de fleeste Aaringer, skiønt i de Aar, 1754, 55, 56, er skeete Undtagelse fra denne Regel. Vil man i overstaaende Aar-Beregning, gaa Middel-Veyen, da kand det findes, at naar Vinden Blæser 37 Gange fra Norden, da Blæser den 32 gange fra Østen, 42 Gange fra Sønden og 56 Gange fra Vesten,

I Almindelighed kand siges, at Luften i Kiøbenhavn er vindig, maaskee fordi den ligger Søn saa nær: men paa den anden Side er ogsaa vist, at vi sielden have meget stærk Storm. Orkaner og deslige Uveyr er hos saa got som ubekiendt.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Hvad Fugtighed og tykt Veyr angaaer, da er det for Søens Nærhed, i Kiøbenhavn sedvanligere, end klart og rent Veyr, hvilket sidste ofte findes nogle Miile ind i Landet, naar Observations-Protocollen viser, at her ude mod Søen, har været tyk Luft: Saa vidt Belbemeldte Herr Prof. Christ. Horrebow egne Ord. Fra Skads Herret, paa Nøre-Jyllands Vesterkant, haver jeg, just da disse Blade gives under Pressen, faaet trende Aars gandske udførlige og paalidelige Metrorologiske Optegnelser, giort ved Herr Capitain T. R. Teilman, Herre til Endrupholm, og forbeholder mig at meddeele dem, naar jeg kommer til den Provintzes Beskrivelse, ligesom adskillige andre Ting, vort Lands Natur-Historie angaaende, fra Hans Velbaarenheds Haand, paa mange Steder blive at berette, heldst da denne gode Mands rare Indsigt og Accuratesse, noksom skiønnes af adskillige Prøver. **Meteorol. Observat. fra Jylland.** Imidlertid vil jeg denne Gang, da Tiden ey tillader meere, ikkuns give det forreste Udtog af en Sammenligning, imellem Her Horrebows og Herr Teilmans Observationer, hver paa sin yderst Land-Kant, mod Østen og (369) Vesten. Deraf kand sees saa meget, at endskiønt Forskiellen imellem disse tvende Horisonter, paa samme Tid, er kiendelig, i Henseende til Veyrliget, Vindene og Barometrum, saa er dog Uligheden mindre end man havde forestillet sig; Thi udi de trende Aar 1756, 57, 58, som indeholdes paa Herr Teilmans 12 Tabeller over Aarenes 12 Maaneder, findes Afvigelsen fra de Horrebovske Observationer, ikke oftere end som

Anno 1756 i Veyerliget 98 i Vindene 88 paa Baroet 53.

Anno 1757 i Veyerliget 57 i Vindene 33 paa Baroet 19.

Anno 1758 i Veyerliget 129 i Vindene 56 paa Baroet 21

Gange, i Ligning med vores Kiøbenhavnske Horizont, da de i det øvrige, have været gandske overeenstemmende. Om Vindenes Ustadighed og den hastige Forandring paa en tungere og lettere Luft, her til Lands, kand eftersees Professor Ernst Gotth. Ziegenbalgs Meteorologiske Anmerkninger over Veyrliget, fra Aar 1745, til 48, *Act Societ. Reg, Hafn, T. V. p. 376. seqv.*

Vinterens Kuld ikke stræng. Af alle Observationer, sees i Almindelighed saa meget, at vor Luft baade Sommer og Vinter, er tempereret, ja hvad Kulden angaaer, langt mildere, end man, efter Poli Høyde, skulle meene. Hverken Kuld eller Varme falder hinderlig for Jordens Vexter, Dyr eller Mennsker. Naar den lignes mod en Deel andre Landes Luft, som dog ligge Linien nærmere, men længere fra Havet, da er den langt mildere end Fremmede forestille sig. Midt i Tydskland og Polen falder Vinteren ikke sielden saa streng, at endogsaa Mennsker høres at være frosne ihjel, hvilket her til Lands er saa got, som gandske uhyrligt. Dog ville dette skee langt oftere hos os, dersom Dannemark var allevegne Landfast, og (370) ikke bestaaende af lutter Øer og Halv-Øer, adskilte ved Havets Giennemløb i Kattegat, Belt og Øre-Sund. Dette Vand tildekkes sielden ved en Iis-Broe, maaskee 3 á 4 Gange i hvert Seculo, og, naar det skeer, saasom i Aarene 1709 og 1740, da holdes Havets Uddampninger tilbage, som ellers mærkeligen formilde vor Vinter-Luft, og give langt oftere og bestandigere Tøe-Veyr end Frost. Denne sidste, saasom behageligere, varer gemeenligen ikke over et par Ugers Tid tillige. Derfor skeer det ofte, at de af vore Landsmænd, som finde Behag i den nyemodiske og uden Tvivl usunde Sædvane, at æde eller drikke á la glace, besvære sig over, at de i nogle Vintere, ikke engang finde Leylighed til at fylde deres Iis-Kiældere med den behøvende Forrad. Efter Hr. J. A. Dyssels Observation, i det Oeconomiske Magazin T. II. p. 18. er vor Vinter ofte saa mild, at man, saasom Aar 1756, aldrig kand gaae paa Iisen, hvorfor man den Gang, sidst i Febrero, havde Foraars-Veyr, og saae adskillige Blomster opkomme af Jorden, saasom Primula

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

veris, crocus, Hepatica nobilis, Leucoia Bulbofa. Dog dette er usedvanligt, og kand i de fleeste Aar, ikke ventes, førend mod Enden af Martio, da man ofte seer adskillige Træers Blomster at ville frembryde, samt Svalen, Viben og fleere Foraars-Fugle at indfinde sig, men snarere paa de danske Øer, end midt i Jylland, hvor Vinter-Kulden holder noget længere ved.

Sildig Sommer. Over Sommerens vedvarende og heftige Varme haver man, paa den anden Side, ikke heller meget at besvære sig her til Lands, i der mindste ikke paa lang Tid. Vel endes Vinteren, som sagt er, sedvanligen med Martio, men førend midt i May Maaned, som ofte er kold nok, kiendes sielden nogen synderlig Varme, hvilken derefter forøges, (371) indtil midt Augusto, da Høsten er giort, og den kølende Vind ventes tillige med Avrets Opgivelse. Før den Tid, særdeles sidst i Julio, kand Varmen vel være saa stor, at vore Skippere forsikre, de ikke have fundet den større i Middel-Havet, paa samme Tid. **Dog varm nok.** Aarsagen hertil er uden Tvivl blandt andet denne, at Sommer-Natten hos os er kortere, hvorfor Luft-Kredsen ikke saa fuldkommelig kand kølnes, som i de Lande, hvor Solen i fleere Timer bliver tilbage. Monfr. Vernon fandt Sommer-Natten her saa kort, at han siger i sin *Voyage en Dannemare. P. 348.* Illy a presqve point de nuit. Der er hart ad ingen Nat. September Maaned er her til Lands, de fleeste Aar, baade behageligere og varmere end May, som andensteds bærer Prisen. Augustus er, til Hinder for Høst-Folkene, sielden saa tør som September, og skjønt Varmen oftest da er mindre: saa skeer det dog, efter andres saavel som min egen Observation, at henimod Michels-Dag, med østlige Vinde, tilføres ps nogle Flagger af en Varme, ligesaa følelig som midt i Hunde-Dagene, hvilken Varme ikke holdes for sund. Den første halve Deel af October Maaned giver endnu nogen Fornøjelse under aaben Himmel, men November tilfører os saa meget vaadt og vindigt Veyr, at Haven og Marken maa forlades, samt, om man er kuldskiær, omskiftes med en varm Stue, hvilken behøves i December, da gierne nogen Frost og Vinter-Kuld indfinder sig, skjønt ikke med Bestandighed, men allene saasom et kort Forspil af Vinteren.

Liden Snee. Denne sidste ventes for Alvor i Aarets tvende første Maaneder, dog sielden vedvarende længere end i 2á 3 Uger, og mangen Gang ikke saa længe: Ja hvor liden Bestandighed her er i Vinter-Kulden, sluttes deraf, at Kane-Føre er en Raritet, og Bonden i nogle Aar ikke endgang (372) kommer til at bruge sin Slæde; da den Snee, som falder jevnlig nok, og undertiden meget høj, ikke længe bliver liggende, men snart bortsmelter ved Frostens jevnlige Omvexling til Tøe-Veyr. Martii Maaned fører i det mindste Natte-Frost med sig, og tvinger ofte Vinter-Sæden ved saadan Omvexling, som setter den spæde Roed imellem dobbelt Iis, baade neden og oven til. Foraars Bædste. Dersom denne Maaned er tør, og næstfølgende April vaad, men May Maaned koldagtig. Saa at Orme og Indsecter betimeligen dræbes, da spaar Bonden sig selv desto bedre Høst. Foraarets Bædste, som lader el Slags Sæd spire og udbrede sig, saa den siden kand udholde en paakommende Tørke i Junio, er vore Landmænd høyligen magtpaaliggende, og i den Henseende tilføyes os en anden vigtig Fordeel, at den tilforn omtalte Situation midt imellem Havets Vande, fra hvilke opstige i Foraaret stærke Uddampninger, og altsaa Materie til mange Regn-Skyer. Disse saa lidet som Havet selv, true os med nogen Oversvømmelse, enten ved Skye-Brud, som her er næsten ubekiendt, eller ved Aars og Bekkes hastige Tilvæxt i saadan Grad, at de kunde stige meget høyere op, end i næstliggende Enge. Her skeer det vel, skjønt sielden, at de i Høstens Tid kunde bortskylle nogle Læs Hø: Men at de skulle forderve Bondens Agre, saaledes som i biergagtige Lande, høres ikke ofte.

I de Lande, som ligge langt fra Havet, frygter Bonden allermeest et tørt Foraar. Det samme kand og undertiden have Sted hos os, hvorfor den gamle Regel vil, at man meest maa bede om Regn for St. Hans Dag: Dog alligevel er det vist, at af den tilforn anførte Aarsag, nemlig, det nærliggende Havs Uddampninger, vandes vore Agre baade tillig og sildig, frem for mange andre, særdeles de mellemste (373) Provintzer i Tydskland, Frankerig og Spanien, hvor mange Aars Misvæxt og dyr Tid reyser sig af Mangel paa det, som Naturens Herre gemeenligen ikke lader os mangle. (*)

(*) Nogle meene at Fuld-Maane oftest fører Regn, Taage og tyk luft med sig, dog er dette ikke nogen fast Regel.

Vinden renser den fugtige Luft. Men dersom luftens Fugtighed saaledes tilfører os paa denne Side nogle Fordeele: da kunde samme derimod ogsaa snart blive os til største Skade og Fare formedelst den Usundhed, som en fugtigere Luft maatte foraarsage baade Mennisker og andre Creaturer, naar den i lang Tid blev staaende stille, og fik Tid til at gaae j Forraadnelse. Saadant at afværge haver Guds gode viise Forsyn giort den Indretning, at Foraars- saa vel som Efteraars-Vindene sielden feyle i at gjøre deres Virkning, da de tiende saasom en Feye-Kost til at sette Luften i Bevægelse og at Fordeele de usunde Vædsker. Naar dette ikke skeer, saasom i sidst afvigte Vinter 1763, da vi sielden have fornummet noget Vind men usedvanlig megen Taage og tyk Luft, er ogsaa de syges og døendes Tal langt større end sedvanligt.

Den Vind, som her til Lands sedvanligst hersker, og derfor meest kiendes paa Træernes Toppe, som gierne bøye sig mod Østen, er vesten og syd-vest Vind. Denne tillige med sønden Vind, som giver Regn og Varme, blæser vel oftest, dog er den jevn og stadig, frem for Østen og Nordost, som falder haardest men kortest. Østen-Vind, naar den varer længe ved, holde vi for usundest. (**)

(**) I Engelland ligesaa, hvor man haver i det Ordsprog: The wind as east is never god for man or Beast. I afvigte Aar 1762, saa og i dette Aars Begyndelse have vi haft meest østlige Vinde og tillige megen Sygdom blandt Mennesker og Qvæg.

Norden-Vind giver os om (374) Sommeren det klareste og behageligste Veyr, ligesom om Vinteren den reeneste Frost.

Hvirvel Vind er rar. Af heftige Kast-Vinde veed man her ikke saa meget, som i bieragtige Lande, hvor de haardeste Stød komme fra Field-Toppene, og til de egentligen saa kaldte Orkaner, hvilke gierne have Sammenhæng med Jordskiælv, fornemmer man saare lidet. Her til Lands have Vindene sielden den Virkning, at de nedstøde en Skye mod Jorden eller Havet, og ved at vrie den hastig omkring, gjøre en suende Vand-Tap eller Tragt deraf. Et Phœnomenon, som af Franzoserne kaldes en Haf-Trompette, hvilken undertiden falder paa Søen og rammer et Skib, settende det i yderste Fare: Men paa Landet haver jeg her ikke hørt noget saadant, førend i sidst afvigte August Maanet 1761, da én af vore Feld-Præster i der Slesvigske, indsendte derom den Beretning, som lidet udførligere læses i Adresse Contoirst Efterretninger No 68. for bemældte Aar, p. 539 saaledes: ”Under Maaltidet Kl. 1 og 2, blev det paa eengang gandske mørkt, samt tornede og brusede græsselig i Luften, dog tænkte vi, det vat ikkun ordinair Torden-Veyr: Men da vi hørde, Folk løbe med Raab og Skrig, som Verden skulle forgaae, og jeg kom ud paa frie Mark, saa jeg ikke alene en forskrækkelig Lynild i Sønden og Vesten, men end og lige over Bargum, en stor sort tyk Skye, fra hvilken benævnte Vandtap nedhængte til Jorden, og i samme bevægedes Luften fra øverst til

nederst, ligesom en Maale-Strøm. Efter en halv Times Forløb forsvandt den vel, men havde efterladt sig mange haarde Virkninger, (375) i det den blandt andet paa Bargums Mark, havde borttaget og splittet Rugen, som stod opbunden paa fire Agre, samt opløftet og med sig bortført tvende Dreng, et langt Stykke Vey, dog sluppet dem uskadte ned igien. Ved Bargum faldt imidlertid en temmelig Regn med store Vand-Draaber, men paa andre Stæder, saasom i Breklum-Sogn, er nedfaldet stærkere Regn, og hist og her store Stykker Iis (*) Denne Vand-Tap er seet overalt i Landskabet Bredsted, og foruden den, saae endda 2 eller 3 smaa langt borte. ” Saavidt ovenbemeldte Relation.

(*) Disse Iis-Stykker have egentlig været store Hagel-Steene, hvilke dog saare sielden her til Lands falder større end de mindste Fugle-Ærter, følgelig ikke gjøre nogen Skade.

Luftens Sundhed adskillig. Da det med Rette kand siges: Vescimur aura, vi æde Luften og leve af den, saavelsom af Mad og Drikke, saa gjør Luften ikke lidet til en Forskiel paa Menniskenes Helbred, og en længere eller kortere Leve-Tid. I den Henseende findes nu nogen Forskiel paa Luften i vore Danske Provintzer. Siælland, Fyen og de øvrige Øer, undtagen alene Laaland, hvor om siden skal meldes, have en temmelig høy, tør og fast Grund, følgelig, til jevnshold, en sund og god Luft, vel ved Søe-Kanten noget fugtig og tung, men formedelst Vind og Varme saaledes tempereret, at hvo som ved maadelig Bevægelse, holder en ordentlig Diæt, kand her saavelsom andensteds, i god Helbred, naae den høyeste Alderdom, hvilken ogsaa ikke sielden strækker sig til 80 Aar, ja hos nogle indtil 90, eller 100 Aar og derover, skjønt Exempler paa sidste Slags her, ligesom andensteds, ere rare. (**) (376)

(**) **Høy Alder.** Eet af de mærkeligste Exempler, som haves her til Lands, paa en usedvanlig høy Alder, er det man læser in Nov. Litter, Maris Balt, ad Ann 1698. Mense Agosto p. 142 om en Pige, som da døde i sin Alders hundrede fiende og tivende Aar. Hendes Navn var Lieuve. I sin Ungdom havde hun tient Tycho Brahe, og blev, da han drog af Landet, hos hans Søster, af hvilken hun lærde saa meget i Medicinen, at hun tiente mange Patienter, og recommendede sig særdeles, ved at forfærdige det saa kaldte Mirakel-Plaster. I hendes Alders hundrede og syttende Aar, blev hun blind og dertil Sende-Liggende, men levede dog 7 Aar i den Tilstand. Endnu større er det Eksempel, vi have i den navnkundig Søe-Mand, Christen Dragenberg, som efter fremviiste Attester, er født i Norge Aar 1626, følgelig nu 137 Aar gammel, og lever endnu i Aarhuus. Hands Portrait haves i nogle hundrede Copier, og er længe siden anseet for en Raritæt.

Den Kiøbenhavnske. Den Kiøbenhavnske Luft haver Thom. Bartholinus, i en særdeles Academisk Afhandling undersøgt, og ment at den ikke kunde lastes som usund; maaskee han ogsaa for hundrede Aar siden, da Indbyggernes Tal, som forøger Dampene, knap var halv saa stort, som nu omstunder, fandt meere Grund for den Meening: og skjønt jeg ikke just meener det samme, saa veed jeg dog, at bemeldte Stads usundere eller ikke saa sunde Luft, reyser sig af andre saadanne tilfældige Aarsager, som findes ligeledes i de fleeste, om ikke alle store og Folkerige Stæder, nemlig Canalernes og Cloakernes Uddampning, særdeles i de varme Sommer-Dage, hvorfor ogsaa mange Familier der, ligesom i London, gierne søge sig sundere Sommer-Boeliger i Skov-Egne, eller og i de næstliggende Landbyer. I et halv hundrede Aar, haver Guds Godhed nu skaanet denne Stad fra Pestilentz, som fordum, ved langt mindre Folke-Mængde, hiemsøgte den vel fire eller fem

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Gange i hvert Seculo, maaskee fordi de Tidens slettere Politie bar mindre Omsorg for Reenlighed. (377).

(*)Nostra memoria, quinqvies in Dania pestilentia grasata est. Sc. Ao. 1619, 1625, 1629, 1637, 1654, semperqve aliunde transportata. Saa siger Thom. Bartholinus in Medicina Danor. Domestica, p. 141.

I vise Provintzer. I Almindelighed at tale, er den Siælandske og Fyenske Luft sund, og god, særdeles naar man undtager Søe-Kanterne, som have meere Taage og altagtige Udampninger af Havet. Det samme kand siges om Sønder- og Nørre-Jylland fornemmelig i Aahuus- og Viborg-Stift, hvor luften er allerreenest og klarest, saa og Vinter-Kulden strængest: Men paa Jyllands Vester-Kant, i Bouling Lundenes- og Riber-Huus-Amter, som have Søen nærmere og Grunden nedrig, ligesom en halv Marsch, falder den atter usundere eller i det mindste ubehageligere for dem, som ikke der i ere opfødte, og ved Vanen, saasom en anden Natur, nogenledes hærdede (*).

(*) Af nogle Summariske Decennal-Lister, over Indbyggernes Alder i Skads-Herret ved Varde, hvilke tillige med fleere Merkværdigheder, ere mig meddeelte af Hr. Capitaine T. R. Teilmann, sees tydeligen, at disse Vesterboer, ikke sielden opnaae en temmelig høy Alder af 80, 90 ja 100 Aar. Han holder for, at den der faldende frie, skiønt strænge Luft, er sundere end den som falder længere ind mod Østen i Skov-Egnene, hvor Luften mindre bevegtes. Samme gode Mand erindrer tillige at den Sygdom, som denne Egn Almue mest hiemsøges med, er Febris chatarrhalis, hvilken de kalde Betændelse, og ved at bruge Brænde-Viin og Peber, ofte blive langt værre, da det kand være got mod den almindelige Kaalde Syge, som grasserer meere Sønder paa i det Slesvigske. Blant Almuens Qvinde-Kiøn, komme de fleeste Svagheder af Suppressione Mensium, og denne igien der af, at de om Sommeren gaae gierne barfodede, særdeles ved Høe-Bieringen i de vaade Marsk Enge. Deres Raad er Suppositiria af Salvie, Hylde- og Camele-Blomster.

Der falder ofte den saa kaldte Hav-Suus, en Slags Taage, som med sin Skarphed, end ogsaa forhindrer Træerne i deres Vext, uden saa vidt man med høye Diger skaffer dem Lye og Læe, da de ellers visne i Toppen. **Luft i Marsch Landene.** Selv samme beskaffenhed (378) haver det ogsaa længer ud i de Slesvigske Marschlande, ved Tønderen, Husum og i Landskabet Sidersted, hvor vester Havets skarpe Uddampning ikke taaler noget høystammet Træ. Hertil komme disse Egnes feede men nedrige og sumpige Grunde, giennemskaarne med saa mange Canaler, at naar Vandet i tørre Somre udtæres af dem, og efterlader sig ikkuns lidet tykt og moradsigt Bundfald, da opstiger deraf en Damp, som foraarsager, om ikke alene, dog for den største Deel, den bekiendte Marsch-Feber, ved hvilke undertiden henrykkes menage Mennisker: en Sygdom, der ikke hersker saa meget i vaade Sommere, da Gravene holde en Mængde klart Vand, som i de tørre, da de have lidet andet en feed Sliim (*).

(*) Her om handler den in Oeconomicis høyligen erfarne og vefortiente Fyrstl. Glyksborgske Hoff-Præst og Provst Hr. P. E. Lüders i sin nyligen udgivne Abhandling vor der Marsch Krankheit, die unter dm Nahmen der Stoppel-fiebern bekannt ist. Hans Ord ere p. 4. blandt andre disse: Eine seuchte Witterung ist Ursache, datz sich, das Wasser in denen Graben halten mag: sobald aber eine anhaltende tröckne Witterung einstellt so verlicret sich dasselbe. Dieser Werluft giebt Gelegenheit, datz aus dem nachgebliebenen Schlam, schwew Duunste hervor steigen müssen. Es ist bekannt, datz undleich mehr Unreigkeiten in einem schwere und sette, als in einem leichten Boden siecken: Der

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

Kern selbst, den das Land hergiebt, ist da von Zenge. Diese Vereinigung der Land mit denen See-Dunsten, nutz zur Ansteckund der Luft, und zu der Vermehrung des Uebels, nothwendig Gelegenheit geben.

Og i Laaland. Noget nær paa samme Maade forholder det sig med den Laalandske Luft, og den der ligeledes om Høstens Tid, særdeles i tørre Somre, grasserende Efteraars Feber. Den Laalandske Grunds Overeensstemmelse med Marschen skal siden erindres. Her meldes ikkuns dette, (379) at Luften der ogsaa formodentlig trækker nogen Usundhed til sig, af de mange nedrige og sumpige Vandstæder, som dels af Naturen, dels ved Graver til Vandets Afledning, ere giorte paa Markerne. Endnu en anden Aarsag til den usundere Luft, som særdeles findes i Efteraaret, baade der og i Marsch-Landene, ja undertiden ogsaa her i Siælland, saa vidt den om Høsten grasserende Feber angaaer, er uden Tvivl ogsaa der i bestaaende, at den feede og frugtbare Grund, som nyeligen yttrede sin Kraft i Korn of Straae, strax efter Høsten sender sine Exhalationer ud i den frie Luft, og opfylder den med saadanne Deelee, som tiene Vexterne til Trivelse, men Menniskene ikke umiddelbarviis, og i saa stor Mængde, som den der da svæver o Luften. Saaledes gaaer det da med visse Landes nær sammenhængende Fordeel od Skade, efter Ordsproget: Se seede Stykker have desto fleere Kertler. Hertil kommer maaskee ogsaa, at Høste-Folkene, som i de feedeste og frugtbareste Lands-Egne, have det strængeste Arbejd, ville have den beste Pleye, men holde derhos ikke altid den ordentligste Diæt i Mad og Drikke.

Fremdeles, at den Høst-Feber, som begynder med en teriana eller ordentlig Kolde-Syge, om skiftes undertiden til en Qvartan-Feber, der tilskriver Duct. Olaus Borrichius en større Varme, som ytrer sig i visse Aar frem for andre, og drager den indvortes Varme alt for meget til de udvortes Legems-Deele, saa at de indvortes blive slappe, og kunde ikke fordøye Vædskerne, hvilke derover blive sure og usunde: om saa er, forstaaer jeg ikke at dømme, men beraaber mig paa den anførte store Læges Ord, hvilke nøyerer kunde eftersees in *Actis Medicis et (380) Physicis Hafniens. Tom. V. p. 144*, hvor han randsager efter Aarsagen til de mange Qvartan-Febrer, som grasserede i Aaret 1678 (* Latin).

Sædvanligste Sygdomme. I Anledning af den Danske Luft, som her egentlig handles om, vil jeg endnu Anføre Thom. Bartholini Meening, om de Sygdomme, som han i sin Tiid meente, at være Landet egentlig tilhørende frem for andre, nemlig i den Tractat *de Medicina Danorum demestica*, p. 71 siger han, atm da de Nordiske Folkes Sygdomme ikke komme af Galden, men gemeenlig af Svede-Hullernes Forstoppelse ved Skiørbugs Vædsker, saa cureres de ikke saa ved det, der aabner og renser Maven, som ved det der aabner Svede-Hullerne og drive Urinen (**). Fremdeles retter Hr. Bartholin i bemeldte Skrift p. 97 det Register, som af Olao Megno Lib. XVI. Cap. 51 anføres paa de Nordiske Landes sædvanlige Sygdomme, undskydende ham dermed, at han ikke havde studeret Læge- Konsten (***) og forsikrende, at de anførte Sugdomme (381)

(*) Cur tertianæ hoc anno frequentissime in quartanas exeant, - - causam hanc puto: Extremum æstatis, præter morem modumque, apud nos invaluit, unde intestinus corporum calor ab externo evocatus est foras, quo facto, aliqui humores tanquam in vappam subacidam desciverunt, promptam quartanæ genetricem. Explicatius loquar, videntur humores corporum id passi, quod cerevicia in cellis, tonante cælo, acescit, paulo post mucet & corrumpitur, quod vividiores ejus partes fulmineum illud sulphur omnia pervadens, secum in Aera transtulerit, aut, si majoris, confuderit & in aliud schema perverterit.

(**) Morbi boreales, quia biliosi non sunt, - - - non tam elective purgantia requirunt, quam sudorifera vel urinam cientia.

(***) Neque isti morbi aqvilonaribus peculiæres sunt, sed aliis communes, si scorbutum exceperis. Immo lues venerea peregrinus est illis regionibus affectus.

Ikke ere vort Norden, men snarere andre Lande tilhørende. De Sygdomme, som disse Nationer besværes med, henfører Hr. Bartholin til tvende Classer, nemlig Skiørbug og Feber; den første saasom noget, der ret haver hiemme her til Lands; den anden, som vi have i Samfund med andre Folke-Færd.

Anden Meening herom. Om denne vor store Bartholins Sætning, haver jeg, i Mistroe til min egen alt for liden Indsigt, raadført mig med én af denne Stads berømmeligste Læger, som jeg ikke haver Forlov til at nævne, men vist nok fortæner at troes, saasom vedkommende Dommer i denne Sag. Han siger nu omtrent saaledes: Herr Bartholin kand have havt meere Grund og Aarsag til at dømme saa i sin Tid, end vi i vore Tider, ved en meget forandret Leve-Maade, særdeles i Kiøbstæderne, paa Herre-Gaardene og blant bemidlede Folk, fornemmelig hvad Skiørbug angaaer, som skulle være den egentlige Sygdoms-Kilde. **Efter en forandret Leve-Maade.** Bemeldte Læge haver megen Præxin Medicam, dog forsikrer han, at Skiørbug er den Svaghed, som her i Staden allermindst forefalder at curere, undtagen naar nogle Skibs-Folk hjemkomne fra lange Reyser, da der gjerne blant dem findes nogle, som føre et med Skiørbugs-Vædske opfyldt Legeme tilbage, i Anledning af haard Spise og liden Bevægelse, ellers ikke. Jeg blev glad ved at høre denne Forsikring, men tabte snart igien min Glæde, (382) da han sagde mig videre, at jeg deraf ikke maatte giøre Slutning til vor Nations store Industrie og Lemmernes Bevægelse, men vel til en anden Leve-Maade i Mad og Drikke. Fordum, sagde han, gik man i gode Huusholdninger, ingen Dag til Bords, foruden at see, næst andre Retter, et Saltmads-Fad saa stort, at det om Søndagen knap kunde frembæres med tvende Arme. Dette kom hvær Dag igien og holdt ud den gandske Uge, under et andet Navn, Gammelmads-Fad, hvoraf den, som endnu havde nogen Appetit til overs, tog hvær gang noget (*) men forud havde man tillige spiist, maaskee enten Stok-Fisk, saltede og tørrede Sild, Flynder eller deslige. Oven paa satte man en Drik temmelig got Øll, og holdt sig derved Dagen igiennem: følgelig var intet venteligere, end at deraf kunde sankes, endogsaa under maadelig Bevægelse, et tykt og storbutisk Blod.

(*) Om forfædrenes Saltmads-Fad og dets bedre Overeensstemmelse med deres Natur, end Spaniolens Olla putrida, see Thom. Bartholini Medic. Danor. Domest p. 347.

Derimod er nu omstunder, blant Folk af maadelig Velstand, Leve-Maaden meget anderledes. **Særdeles i Mad og Drikke.** Man spiser og drikker det, som efter Anseelse kand være sundere, nemlig meere fersk Kiød og Fisk, men i mange Slags forvendte smaa Retters Sammenblanding; man drikker meere Viin, Thee, Caffé; man klæder sig á la Francoise: man kører i tillukte Vogne; man opdrager Børnene paa en meere delicat Maade, saa de knap vænnes til at fordrage deres Lands Luft; man indkniber deres Underliv ved Snørliv og snevre Klæder ec. Siden den Tiid haver Skiørbug blant os, for den største Deel, taget Afskeed: men i dens Sted indfinder sig en anden Typus morborum, saa foranderlig og forunderlig, at den store Bartholin (383) og fleere velforfarne Læger, om de kom frem igien, knap skulle vide at finde sig i den forandrede Tilstand, men maatte spørge: hvor deres Tids Mennisker vare blevne af. I Steden for Skiørbug, ville de finde, hvad de tilforn sielden fandt, nemlig den gylden Aare, Hypochondrie, Frisler af adskillig Art, og mange Slags Febrilske saavel som andre tilforn lidet bekiendte Sygdomme (*)

(*) Næst Feber, er Bryst-Syge her til Lands meget sædvanlig, som sees blandt andet af de ugentlige Optegnelser af Kiøbenhavnske Patienter. At den Danske Luft i Almindelighed giver et tungere Blod, og meere underkaster os end Fransosen, ville deraf flydende Sygdomme, det bevidner Mons. Chevillon, Hus-Læge hos deres Excellence, den Kongel. Franske Ambassadeur Herr D'Ogier, med følgende Ord, som haves af hans egen Mund. Saa snart han i Aaret 1753 her var ankommen, foretog han en Aareladen med alle sin Herres Huusfolk, 50 i Tallet, og fandt deres Blod ligesom sædvanligt. Det samme skeede i næstfølgende Aar, og da var Blodet hos alle disse Personer, kiendeligen tykkere og tungere. Den Forskiel kunde han ikke tilskrive en forandret Diæt; thi Mad og Drikke var af samme slags som i Frankrig, følgelig sluttede at en tykkere og tungere Luft var den eeneste rette Aarsag.

Saa vidt velbemeldte Kiøbenhavnske Medici Tanker, om vort Lands forandrede Sygdomme, efter en forandret Leve-Maade, særdeles blandt Folk af Middelstand, ja endogsaa blant Adelige og Høyere, som i gamle Dage, vel ikke aad og drak mindre end nu omstunder, men med mindre Adskillighed, minde Delicatesse og meere Legems Hærdelse ved Arbejd, Krigs-Tieneste og andet, dog ikke saaledes, at jo den berøgtede Stærk-Odder havde kiendt i sin Tid, endnu en simplere Leve-Maade, som gav Legemerne. Den Athletiske Styrke, der nu kand kaldes langt rarere (**). (384)

(**) - - - Stomachoque placentia fugi Fortia compleclens animo, namque arma prosessus
Aspera Vestis erat, cultusque parabilis olim,
Rara quies, somniqve breves, labor otia longe
Protulit, & parco fluxerunt tempora sumptu
Sax, Gramm, Lib, VI.

Efterat dette var skrevet, haver en tilfældig Hændelse, nemlig de mod Enden af Aaret 1762, fra den Meklenborgske Campagne tilbage komne Norske Soldaters heftige Sygdom, og hastige Dødsfald, opvækket nogen meere Eftertanke, om Aarsagen til deres slettere Helbreds-Stand i Dannemark, frem for i deres eget Fæderne-Land. En saare vigtig Sag, som vel fortienet at randsages og skiønnes paa, for tilkommende Tiders og lige Omstændigheders Skyld. Sagen blev er alt for vel bekiendt og høyiligen beklaget, nemlig at mange hundrede af disse troe og tapre Normænd, deals i Meklenborg

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

og Holsten, deals og fornemmelig, i deres Kiøbenhavnske Qvarterer, ved en heftig grasserende Sygdom, ere henrykte, ja just de af denne Nation, frem for de Danske eller Tydske, i samme Stand. Forskiellens Grund og Aarsag bør ikke søges i en fugtigere Luft; thi i Bergens Stift, og paa Norges gandske Vester-Kyst, falder Luften ved saa tyk og fugtig som i Dannemark, ja end meere fugtig. Aarsagen haver derfor længe syntes tvivlagtig eller Problematiske og, jeg tør ikke sige meget med eller imod dem, som ville giette snart er, snart andet. En Virkning haver undertiden mange og meget adskillige Aarsager, af hvilke nogle gjøre meere, andre mindre dertil: Men hvad jeg paa Grund af forrige Tiders Forfaring, saa og til følgende Tiders nyttige Efterretning, meener at kunde stadfæste, saasom noget egentligent hidhørende, er dette, at de sædelige Aarsager vist nok have mindre Deel deri, end som de naturlige: Kort sagt: (385) Naar de Norske Bønder-Karle, frem for vore Danske, i Marken eller i Garnisonen, henfalde ved dødelige Sygdomme, og mindre end Resten, kunne hielpes til Rette, da bliver uden Tvivl, Forskiellens Hovet-Grund og Aarsag, det syrede Camis-Brød, som hertil Lands er deres daglige og allermeeste Spise, da dog de fleeste af dem, ere gandske uvante derved, ja mange af dem aldrig tilforn have smaget eller fordøyet samme, men i dets Sted, ideligen ædet usyret Brød, af Havre-Meel, kaldet Leffe eller Flad-Brød, at sin flade og tynde Skikkelse, hvorimod andet Brød af dem kaldes Stump eller Stumpe-Brød. Saavidt begge Deelee ere af Meel, kunde Dannelsen være lige gyldig. Men Surdeyen som særdeles pleyer at være meget tilstrekkelig i Camis-Brødet, falder vist nok den Norske Bonde-Almues Mage, som i Hast maa vænnes dertil, langt meere ufordøyeligt, kølende og svækkende, særdeles naar det ikke er vel giennembaget eller rettere, saasom en Kavring (Bisqvit i. e. Biscoctum) anden Gang baget, indtil Vanen, som en anden Natur, omsider tager dette Anstød af Veyen. Dersom nu til denne egentlige Hoved-Aarsag, komme nogle fleere uegentlige og tilfældige, saasom megen suur Melk, suure Hauge-Frugter ec. Saa er det gandske venteligt, at naar alting eller er lige, maa Normandens Mage lide meere end nogen andens, og da Magen er Magazinet, som uddeeler Safterne i Legemet, saa maa dens Svækkelse endelig his de allerfleeste, drage delle Blodgang, deals heftige Febrer efter sig. Saa vidt venter jeg at min Sætning finder Medicorum Bifald i Almindelighed, og ved deres Iagttagelser langt bedre kand oplyses. Men nu vil leg, som Historicus, føye hertil et Beviis, som jeg ønsker ikke maatte glemmes i følgende Tider, da det allerede burde være i færsk Minde, men synes dog at være (386) glemt: Historia oculus temporis. Dens større Nytte er at gjøre Efterkommerne klogere end Forfæderne. An 1713 bleve 5000 Norske Soldater commanderte til Dannemark. Efter Tønningens Opgivelse, brugtes de et par Aars Tid i de Pomerske Campagner og lagde Ære ind, men i kort Tid, bortsmeltede de fleste af dem, ved Straa-Død, og jeg som da var ung, mindes grant, at have hørt dømme om Normandens Død saaledes: Det Suure Camis Brød slog dem ihjel. Havde de, ved hvært Regiment, haft en halv Snees Norske Qvinder, som kunde baget dem Flad-Brød, da var det bedre. End meere, ide sildigere Aaringer veed man. At da var det bedre. End meere, i de sildigere Aaringer veed man, at da Friderichstads nye anlagte Fæstnings-Værk haver udkrævet aarlig en stærk Commando af Norsk Land-Militz og denne haver ædet suur Camis-Brød, haver Sygdom og Død ligeledes taget overhaand.

Det Andet Capitel.

Om Dannemarks Grund i Ager, Eng, Tørve- Moser og Skove.

Jordens Overdeel meest jevn og lige. Næst Luften og det som dertil henhører, er Landets Grund, Jord- og Steen Arter, samt Mineralier og deslige, det andet Element, som ved Dannemarks Natur-Historie, tages i Betragtning.

Paa de allerfleste Stæder er Jordens Overdeel meere flad og jevn, end ophøyet i Bierge og Banker, eller og nedtrykt i dybe Dale. Saa jevn og flad er den ikke her, som i Nederlandene, særdeles i Flanderen, Holland og Friisland, hvor Landets Overdeel findes ligesaa slet og jevn, som Søen i stille Veyr. Lige saadan Anseelse have nogle Danske Provintzer, særdeles paa Amager og i Eydersted, Husum – Tønder- og en Deel af Riber-Huus-Amt, som er Marsch-Land, ja ogsaa længere ned igiennem Nørre-Jyllands vestre Side, indtil Harsyssel, er halv Marschland, mod Havet indgrændset ved Sand-Bierge, men inden for dem, et Landskab saa jevnt, som et udbredt Klæde. Laalands Grund er paa de fleeste Stæder af samme Anseelse. Men i de allerfleste Provintzer og Concaver, som langt fra lidet mærkes, endskiønt de ere dog nær ved kiendelig nok adskilte i høyere Ager- eller Skov-Grund og nedrige Moser eller Enge, ideligen giennemskaarne af Aaers og Bekkes rindende Vande. (*) Frugtbar Ager og Eng, grønne Skove, samt her og (388) der, særdeles i Jylland, Slesvig og paa Bornholm, nogle Pletter Lyng-Heede, beklæde gemeenligen de Danske Landskaber, hvilke paa de fleeste Stæder, ere af en yndig og meget behagelig Anseelse. De store og smaa Øer, som adskilles ved Beltets Udløb fra Øster-Søen i Cattegat, bære vist nok baade Skønheds og Frugtbarheds Priis, frem for det faste Land, og fortiene i meere end én Henseende, at kaldes Insulæ Fortunatæ. Dog fattes det faste Lang ingen af Deelene, hvilket efter haanden forekommer i Stykkeviis at beskrive, da her ikkuns mældes noget lidet i Almindelighed.

(*) Udi C. Linnæi Amoenitatibus Academ. Vol V. staaer p 30. et Forsøg til en nye Flora Danica, giort af D. G. T. Holm, én af bemeldte store Botanici beste Disepler, og deri en almindelig Afridsning paa Dannemarks Overflade, saaledes forestillet:

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

*de, saaledes forestillet: Dania hæc, quæ collibus elatis, monticulis creta-
ceis, pratis depressis, campis apricis, sylvis & saltibus frondosis, nemor-
ibus & lucis umbrosis, agris cultisque fertilibus, arvis requietis, pascuis
atque ruderalis incultis, paludibus cespitosus ac uliginosis, omnibus rivu-
lisque intercurrentibus, stagnis quietis, fontibus scaturientibus, maribus
alluentibus, multumque ad cæli clementiam ac soli fertilitatem facienti-
bus, littoribus arenosis instructa, &c.*

Storhedens Udmaalning efter Qvadrat-Mile. Landstrækningens Maal i Længde og Bredde, er meget ulige og ikke let at bestemme med fuldkommen Vished, efterdi Dannemark ey, alene paa det faste Land, haver mange Fiorde og Indvige, men ogsaa mange Sund eller Havets Giennemløb, imellem store og smaa Øer. Disse, som i Tallet ere over hundrede, gjøre enten aflange eller runde Omkreds-Linier, hvis Samling og Udmaalning i ordentlige Qvadrater ey uden for Umag kand foretages. Ikke desto mindre, da Sagen syntes væsentlig i en Lands-Beskrivelse, haver jeg ved Monfr. Dirich Fester, saasom den Geometra, man betiende sig af, i Land-Kortenes Forfærdigelse, ogsaa ladet gjøre bemeldte Opmaalning, saa nøye som (389) mueligt kunde være, og da befundet, efter Qvadrat-Maal (eller hver Miil bestaaende af 12000 Siælandske det er store Alne (*) baade paa langs og tværs) at de trede Stifter, som begribe Dannemarks allerfleeste Øer og Holme, nemlig Siælands, Laalands og Fyens Stift, indeholde 240. Nørre-Jyllands fire Stifter tillige med næstliggende smaa Øer, 474. Sønder-Jylland eller Fyrstendømmet Slesvig haver man ikke selv opmaalet, men holdet sikkert nok, at antage for sandt, hvad Hr. C. Dankwert i sin Lands .Beskrivelse pag. 53 ansetter det til, nemlig 144 Qvadrat-Mile. Følgelig bliver Dannemarks gandske Indhold i fast Land, 858 firekantede Mile, efter den planimetriske Maalestok. Men da her spørges om Landenes gandske Overflade, tienlig til Afgrøde og Beboelse, hvilken Overflade eller Supersicies, ikke er aldeles jevn, men bøyer sig op og ned, hvor efter Landmaalningen-Martiklen retter sig ved Afbigelse fra det planimetriske Maal paa Papiret, saa bør i det allermindste en tiende Deel legges til det sidste Tal, og i den Betragtning, bliver det faste Lands egentlige fulde Maal, omtrent eet Tusende saadanne Mile. Dersom denne Jords Frugtbarhed var omtrent lige stor allevegne, da fandt man lettelig, hvor mange hundrede Agerdyrkere, der kunde nære sig paa hver Qvadrat-Miil, følgelig en Giensvar paa det Spørgsmaal: om vore Bønders Tal er stor nok, eller ikke. (390)

(*) Det Danske Længde og Hule-Maal er nu omstunder, Overeensstemmelse med det Rhinlandske, hvilket maa agtes fordi Fremmede, som skriver om vore Ting, ofte tage feyl i den Post. Ti danske Alne gjøre i Hamborg altid elleve Alne.

Nogle faa Bierge og høye Banker. Af Bierge findes her til Lands ikke mange sadanne, som egentligen fortjene dette Navn, undtagen det Jydske Himmel-Bierg i Skanderborgs Amt og Rye Sogn, hvis Overdeel meenes at være nogle hundrede Faune opløftet over de omkring liggende Egne, og dertil paa Siderne saa steil, at man ikke uden Besværing, kand komme der op, hvorfor ogsaa Hiortene, som ville undgaae Jægerens Efterstræbelse, der tage deres Tilflugt, og aflegge mange Takker, som af Bønderne paa visse Aarsens Tider opsøges. I klart Veyr kand man derfra tælle 20 Kirker, ja efter norges sigende see Samsø, som dog ligger i det mindste otte Miile bort mod Østen. Dernæst er Boubierg i Har-Syssel ved det højeste, skønt knap saa høyt, som det af J. Ranzovio paa J. Colding Credit, forestilles in Descript. Cimbriæ hos Westphal. In monum, Ined. T. I. p, 74, da det skulle strekke sig heel igiennem luftenes første Region: cujus jugum priman æeris regionen adævare

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

videtur. For Søfarende er Boubierg et kiendeligt Mærke, da det sees mange Miile i Vester-Havet, og tiener til Advarsel mod de farlige Sand-Revler, som bedækker Vester-Jylland. Ask-Høy, et Bierg i Thye, holdes næsten ligesaa høyt, som Boubierg. Herr Oberst-Lieutenant Mollerup, paa Vestervig, som er ey langt derfra, beretter mig, at Ask-Høy, efter hans Sitzning, kand være 5 á 500 Alne over Horizonten. Biergelide i Aarhus Stift, som tiener de Seylende til bestil, og hvoraf Bierge-Sogn og Herred har Navn, er vel der i Egnen af en anseelig Høyde, mod det platte Land, dog der hos saa flad ned ad, at det næsten allevegne kand pløyes paa Siderne. Ligeledes har det sig her til Lands med alle mindre Bierge, eller egentligen saa kaldte Banker og Brinker, hvilke ikkuns paa én eller anden Side, falde af med en steyl (391) Høyde mod Dalen eller Søen, men oven til stryge næsten lige ud med det øvrige Land. **Dog ikke ufrugtbare.** Disse Bankers høye Side kand vel være af en temmelig stor Strækning, saasom ved Veyle i Riber-Stift, hvor Huul-Veyen, hen ved en Fierding Miil, gaaer idelig op ad igiennem Skoven, men eftersom Grunden er Jord, og ingen Steen-Klippe, saa ere disse Bierg-Sider aldrig ufrugtbare eller ubrugelige. Hvor de ikke kunde pløyes, der bære de Skov eller Græs. I det Slesvigske er paa nogle Stæder, særdeles ved Aabenraaer og i Amtet Hytten, ligeledes i Fyen ved Søborg og Svendborg, Grunden noget biergagtig, men ikke ubrugelig, endogsaa til Ager-Jord, hvilken vel ikke længe holder ved sin Giødning, som synker og nedskylles af Regnen, dog ikke saa hastig som man skulle meene, naar Bonden eller legger sine Furer ikke op og ned, men paa langs, saa at Vædsken holdes tilbage. Imidlertid trænger den bratte Bankes Overdeel meest til nye Gødning. Her i Siælland er Grunden ved Ringsted og Faxe, med de højeste eller til Siderne meest affaldende, hvorfor Udsigten strækker sig derfra meget vidt: Men blandt de Stæder, som bære Navn af Bierge, er Breng-Bierg i Grævskabet Holstenborg og Meenstrup-Bierg, ikke langt derfra, saa høye, at de sees temmelig langt ude i Havet, og tiene de Søfarende til Land-Kiending, ligesom Grumperups-Klint, ved Karbeks-Minde, og Stevns-Klint ved Kiøge-Siden, gjøre dem samme Tieneste. Ved Dragsholm, paa Landets norder Side, er Veyer-Høyen anseelig, og der pleyer man, i Krigs-Tider, at sette Baunen eller ved Ild at give Signal for Indbygerne. Dog gives i Siælland ingen saadan Høyde eller saa viid Udsigt, som paa Mangle-Bierget i Hirschholms Amt, et lidet lystigt og med ung Skov bevoxet Bierg, hvis Under-Deel har knap (392) en Fierding Vey i Omkreds, men reyser sig dog saa høyt fra alle Sider, at det giver paa Toppen en Udsigt af fem Miile, og derfor undertiden er besøgt af de Kongelige Herskaber, som med Fliid have ladet giøre en Vey der op. Mod Østen seer man derfra, langt op i Skaane; mod Vesten, Spirene af Roeskilde Dom-Kirke; mod Norden, Kattegat, og mod Sønden, lang hen over Kiøbenhavn; ja om Synet er got og Luften klar, hen ud over Amager og Kiøge-Bugt.

Møens-Klint. Paa det lystige og frugtbare Eyland Møen, falder under Navn af Møens-Klint, som de Forbi-Seylende pleye at hilse, én af de højeste og meest biergagtige Egne her til Lands: hen ved en Miils Vey, omgiver Klinten Landets øster Kant. Der om findes Mag. J. A. Dyssels udførlige Beskrivelse i det *Oeconomiske Magazins Tom. I.* p. 139. seqv., hvoraf jeg vil uddrage det, som egentligen hidhenhører. Næst Reyers Vagt-Huus, en Kant af Bierget, beskriver han en lang Strækning, kaldet Taleren, fordi der falder et meget stærkt Eccho eller Gienlyd. De tvende forreste Klipper, bestaaende ligesom Resten, at Krit-Steen, kalde Bønderne Templer: den hænge ud over Havet. Han maalte dem med sit Astrolabio, og fandt den eene af 168, den anden af 135 Alnes Høyde. Oven paa sees Tegn til Volde og Graver, ligesom der siges fordem at have staaet et Slot, Klinte-Kongen, formodentlig en Søe-Hane, tilhørende. Han kalder det Bellevue, efterdi man derfra skal kunde see, ikke alene Kiøbenhavn i Nordost, men ogsaa Rygen paa de Pomerske Kyster i

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

Sydost. Det høieste Sted paa Klinten kaldes Sommer-Spir, til hvis Top man kand kiøre og ride, inden fra, men mod Udkanten er det en steil Kride-Klippe, hvoraf en Deel er løsreven fra det øvrige, og staaer i frie Luft, som en opreyst (393) Pyramide. Her, ligesom ved Taleren, er en Nedgang i Klippen, paa en smal Fodstie, som falder besværlig. Høyden fandt Mag. Dyssel at være allerstørst, nemlig 228½ Alen. Videre siger han: ”Endskiønt denne Høyde ikke er overmaade, kand man dog ikke uden en Slags Frygt gaae under disse Klipper, da de paa sine Stæder henge ud med store Hvelvinger over Vandet: men tillige kand man ikke uden Fornøjelse og Forundring betragte Naturens Arbeyde, deraf saa u-ordentlig en Klump, har frembragt saa behagelige Prospecter. Hvor man vender Øyne, sees lutter Forandring, nu en Dal med Bocage og en rindende Bæk i Midten, nu et Kride-Bierg foruden anden Zirat, end dets Høyde og Hvidhed, nu en udhængende Klippe, men de deyligste Skov paa, som ret kand forestille de Ægyptiske Hortos pensiles; Nu høres her Havets Brusen, nu et Eccho, der farer op imellem Biergene med mangfoldige Giensvar. Dersom jeg ikke vidste, at det Sted, som Ovidius beskriver (*Epist. X Heroid*) var den Øe Naxus, kunde jeg have tænkt, at det var her paa Møens-Klint, han setter Ariadne til at raabe, efter Theseum, naar han tillige gjør en næt Beskrivelse over saadant et Sted:

----- Theseu

Reddebant nomen concava faxa tuum,

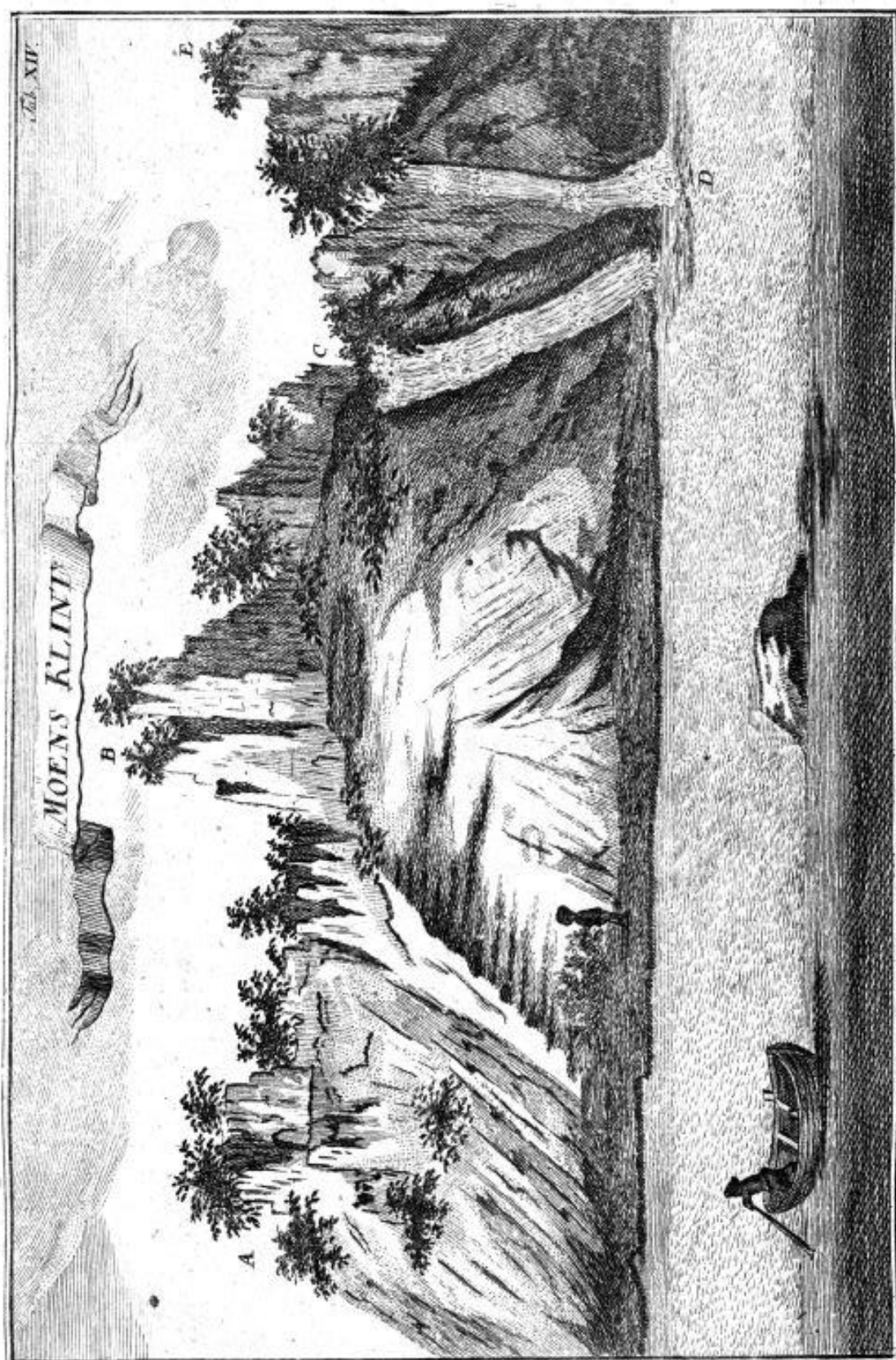
Et quoties ego Te, toties locus ipse vocabar,

Ipse locus miseræ sere volebat opem.

Mons suit, apparent srutices in vertice rari,

Nunc seopulus raucis pendet adesus aqvis

“I det Ariadne her siger: Mons suit ---- nunc scopulus, saa passer det sig og nøye paa Klinten; thi det, som nu er Klipper, har tilforne gandske vist været heele Bierge med Jord og Skov paa: men da (394) Vandet bestandig, helst om Vinteren, slippes paa Klintens Fod, har det efter haanden skaaren den underste bort, og der øverste da er faldet ud. ” Saa vidt Hr. Dyssel

Paa Eylandet Bornholm ere mange biergagtige Stæder, deels temmelig høye Steen-Klipper, særdeles paa Hammeren, hvor det gamle faste Bergslot, Hammer-Huus haver staaet, og dets Rudera endnu langt fra kunde kiendes mod den steile Søe-Kant, hvorom ved Landets Beskrivelse falder noget meere at mælde, ligesom om Ringe-Bakken i Rutskiær Sogn, som har heele Klipper af fiine og haarde Steen-Arter.

Naar disse saa biergagtige Egne undtages, er Dannemark, som sagt, et jevent og mesten deels plat Land. Den danske Grund, som skiules under saadan overflade er, for den største Deel, en god og frugtbar Jord, anvendt til Korn-Avling, Høe-Biering, Creatureernes Græsning og Skov- eller Have-Væxt. Den bestaaer i en Blanding af sort og graae Muld, Leer, Kalk, Kride, Mærgel, Sand, Tørv eller anden Mudder og Mose-Jord, saa og af adskillige løse Steene, men ingen faste eller sammenhængende Klipper og Steenbierge, undtagen alene paa nogle faae Stæder. Saasom Saltholmen, Stevns- og Møens-Klint, Bornholm, samt nogle Stæder i Jylland, nemlig Fuer, Dagbiørg og ved Mariager Fiord, om hvis Steen-Arter og deres Anvendelse siden forefalder noget meere, saavelsom om Mineralier og særdeles Jord-Arter.

Det som her og andensteds udgiør Ager-Jordens Indhold, er enten Muld, Leer eller Sand. Af deres adskillige Blanding, reyse sig adskillige andre Classers Navne, alt eftersom eet eller andet Slags (395) haver større eller mindre Deel deri.

Jord-Arterne og deres Blanding. Men fleere Grund-Væsener henhøre ikke til den egentlige Ager-Jord, og deres proportionerlige Blanding er det, som giør god Sæde-Jord. Den sorte Muld, som af nogle kaldes Moder-Jord. For sin Frugtbarheds Skyld (*) findes her til Lands sielden dybere end et Qvarteer, eller en halv Alen, dog dette snarere i Dalene, end paa høyere Steder, hvorfra Fedmen ved Snee og Regn nedskylles.

(*) Med lige saa stor Ret, kunde den sorte Muld kaldes Daatter- som Moder-Jord; thi den er en fiin feed Product af Væxternes og Dyrenes Rige, som Tiid efter anden haver samlet sig til en tynd Overklæbning paa den Ager, der ellers strax fremviiste lutter Leer eller Sand. Dens Fortrin i Frugtbarhed kommer an paa meere Salt og Olie.

Det næste Stratum eller Jordlag er enten Leer eller Sand, Gruus (gravier) Flindt og anden smaa Steen paa nogle Alnes Dybhed, og skiønt disse Lag gemeenlig omvexles med hverandre i mange Faunes Strekning, saa er dog Leeret de fleeste Stæder lang mægtigere end Sandet. Her betragtes de begge ikkuns saa vidt, som man finder dem i Agerens Overdeel, blandede med lidet eller meget af den sorte Muld, saa vel som med sig selv indbyrdes, hvilken Blanding er saa fornøden, at intet af bemeldte trende Grund-Væsner, fuldkommelig kand undvære det andet eller tredje, foruden at tabe sin Frugtbarhed. Endogsaa den feede og frugtbare Muld, hvis den ikke havde i sig, en liden Blanding ag Sand eller Leer, var alt for løs og svampagtig til at holde fast paa Roden af de Væxter, hvis Top drives aldrig saa lidet af Vinden, at Roden jo maatte udrives, dersom den stod i lutter løs Muld. End mindre kunde lutter Leer, være sig blaae, guul eller rødagtig, uden Blanding af Sand og Muld, due til Ager-Jord; (396) thi det seede eller fastsammenholdende samt tillige jernagtige Væsen, som findes i Leeret, loed ingen spæd Roed udbrede sig, ikke heller Spiren frembryde, helst

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

ved nogen Soelskins Varmer, hvilken ville Ageren samme Anseelse, som en haard klinet Leer-Væg, hvis ikke en Blanding af Sand gjorde nogen Løsning og Aabning. Ey mindre ufrugtbar blev den Ager, som bestoed af lutter Sand, være sig af det røde Leer, haver meest jernholdende Deelee i sig, og er saa got som gandske uduelig. Hvert Sands-Korn er en liden Steen, maaskee egentligst en liden Glas-Kugle, altsaa uden mindste Nærings-Kraft eller Føde for Planterne, og naar Regn-Vandet vil give Næring, da bliver det ikke længe staaende ved Roden, men synker strax igiennem de mange Mellem-Rum af saadanne haarde Glas-Kugler. Følgelig trænger denne Grund til et Sammenbindelses-Middel, ved Muld eller Leer, ligesom Leeret til et Aabnings-Middel, ved Sand, thi Leeret dæmper den alt for store Heede, som hine opvarmede smaa Sands-Korn allerlængst holde i sig.

Frugtbarhed. Disse almindelige Grundsetninger, som vise Aarsagen til Jordens større eller mindre Frugtbarhed, berøres her saa løseligen, i det jeg handler om den danske Grund. Denne kand, i et almindeligt Overslag, udgives for at være frugtbar, efterdi den paa de fleeste Stæder, enten allerede er vel blandet, eller og beqvemmelig kand tage mod saadan Blanding, saa fremt Eyermanden haver Eftertanke, Evne, Lyst og Leylighed til at dyrke, det er flittig at omvelte og blande den, snart med Giødning, om den allerede er i middelmaadig Stand, snart med Sand, om den er alt for leeragtig, og da er den graa grove Sand (397) bedre end den fine; snart med Leer, om den er alt for sandagtig, og da er den lyseste Leer den bedste, men paa det at Leeret kand skilles ad, maa samme ligge jo længere jo bedre, efter at den er gravet og stukket i smaa Stykker, saa at Vinter-Frosten og Sommer-Varmen kand betage den noget af sit glutineuse og sammenholdende Væsen, da det siden ved Nedpløyning og Harven fordeeles (*).

(*) Dette ses paa Levningerne af et nedbrudt Leer-Huus eller en Bagerovn, hvilket gamle Leer er, paa en sandagtig Ager, den allerypperligste Giødning. Nogle brænde Leeret til saadan Brug, men da maa det ikke brændes ret meget, i hvilket Fald Engen ogsaa giødes vel derved.

Adskillig efter hver Provintzers Jord-Art. I Siælland og Laaland haver Jordens Element, næst sin sorte Muld, meere Leer og Kalk end Sand, paa de allerfleeste Steder, og er derfor beqvemest til Byg, Hvede, Erter, Vikker, Bønner og deslige. Sandagtige Egne findes vel ogsaa, særdeles i Cronborg og Vester Deelen af Friderichsborgs Amter, men det er en Undtagelse fra det almindelige, nemlig tung og feed Jord. I Jylland, særdeles midt i Landet, falder Grunden meere sandagtig og bruges derfor meere til Rug, Havre og Boghvede: men langs Øster Kanten er ingen synderlig Forskiel paa den Jydske og Siælandske Grund. Mod Vester Havet er halv Marschland, dog meere brugelig til feed Græsgang end Agerjord. Langs med Liim-Fiorden og særdeles i Salling-Syssel, er Grunden med de frugtbareste og bedste i Dannemark. Udi Fyen findes Jord-Arterne maaskee allermest blandede, eller Forskiellen allermindst kiendelig, hvorfor all slags Sæd voxer der, eller Forskiellen allermindst kiendelig, hvorfor all slags Sæd voxer der, skjønt ikke alle vegne lige vel. Det samme kand siges om Ager-Jorden paa Langeland og Falster. Om Laaland har jeg allerede sagt, at Leeret der er kiendeligst (398) men frem for i Siælland feed og fiin, samt med meere Salpeter blandet Leer, hvorfor Hvede og Erter er der den beste Sæd. Midt i Landet falder dog nogen meere Blanding af anden Jord, som giver god Rug af sig.

Fyrstendømmet Slesvig, som er en Continuation af Nørre-Jylland, haver noget forud, i henseende til Vester-Kanten, hvis Grund er lutter Marschland, eller en særdeles feedagtig Slim, kaldet Schlick,

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

fordi Jorden slikker den til sig af Havet, der ligger sa høyt uden for, at det ofte gaar op, og afsetter sin saltagtige Fedme (**), hvis Frugtbarhed er saa stor, at et hundrede qvadrat (399) Alne deraf, kand veye op mod tusinde paa den næstliggende Geest eller det almindelige Land, hvilket sidste dog ogsaa er gandske got i den Provintz, særdeles paa den østre Side, saasom Sundevit, Anhel, Swantzen.

(**) Egentlig bestaaer Marschlandenes Grund i den underste grovere Leer, kaldet Kley, og den der oven paa, ved Floden tilførte finere Leer eller Sliim, kaldet Schlick. Denne Forskiel forestiller vores berømmelige D. Jo. Christ. Fabricius, i sin Efterretning om det frisiske Kiøkken Salt, saaledes. Schlick er den tynde Kley, eller den subtile Liim, som Søe-Vandet har i sig, og setter sig accurat i det Øyeblik, da Floden forandrer sig til Ebbe, og det stigende Vand staaer stille, for at ville falde ud igien. Af dette Kley, som er en grov Liim, hvor af Grund og Bund i alle vore Marschlande bestaaer, og det er forunderligt, hvorledes en saa subtil og tynd Materie, der end og i Vandet er usynlig, ved Tidens Længde kand blive saa tyk, at den paa nogle Mille kand gjøre Jorden nogle Alne høyere, efterdi, hvor der tilforn har været Søe, ere nu de frugtbareste Lande, som blive omgivne med et Dige, paa det de om Vinteren, ikke skulle oversvømmes af Søens Kaste-Bølger. Saadant et inddiget Stykke Land kalder man her en Koeg, saasom Christian Albrechts Koeg, Kleyseer-Koeg, Friderichs Koeg. Det Land, som ligger uden Diget, kaldes Forlandet, hvilket ved den Schlick af Søen faaer denne subtile Liim fra, som bliver til saadan frugtbar Marsch-Jord, og forøger og udvider vort Land? Om den tager det fra andre Stæder, eller fører det op fra Dybet og Hav-Bunden? Det første kand ikke vel være, efterdi de uden for liggende Øer, hvoraf meget bliver bortskyllet, bestaaer fornemmelig af Sand og hvid Leer. *Acla Soicietatis, Hasnicns. Tom VIII. P. 174.*

Men midt igiennem Rygen af Sønder-og Nørre-Jylland, ja lige fra Liim-Fiorden af, indtil Elven, og siden ind i det Lyneborgske indtil Harz, løber en tør, mager og største Deels ufrugtbar, eller dog langt mindre frugtbar Landstrekning, bestaaende allermeest af Sand, Gruus og Steene, samt bevoksen med megen Lyng og lidet skarpt Græs, saa og paa nogle Stæder Mose-Græs i Kiær og Tørve-Moser, hvilket alt nøyere skal oplyses ved enhver Provintzes særdeles Beskrivelse (*)

(*) Ikkun dette vil man endnu her erindre, at i de Søndre- og Nøre-Jydske Hedemark, ligger under et Qvarteer eller noget meere graa og sort Ager-Muld, et særdeles og andensteds ubekendt Stratum eller Jordlag, kaldet Ahl, Det er 1 á 2 Qvarteer tykt, og bestaaer af ugemeen hart pakket fiin Sand, stundum af smaa Steen og Gruus blandt Sandet, og stundum af sort, eller fortrød jern-holdende Jordart. Denne Ahl er saa haard som en Hvælving. Intet Vand trænger derigiennem og vilde Dyr særdeles Ræve og Brokke, gjøre sig derunder en sikker Boelig.

Hedemarkernes Dyrkelse. Disse Jydske og Slesvigske Hedemark er det, som vores mil-Lands-Fader, paa egen Omkostning, haver foretaget sig at lade til bedre Brug og Nytte, for den tilkommende Tiid, og til den Ende taget nogle hundrede saadanne Familier, som enten for Religionens Skyld, eller og i Anledning af den Tydske Kriig, have forladt deres (400) Fæderneland ved Rhiin-Strømmen, for at nedsette sig her og nyde Fredens Frugter, under et Faderligt Regimente. Disse have i den saa kladte Al-Hede, Knudstrup-Hede, Randbøl-Hede og paa adskillige fleere Pletter i Nøre- og Sønder-Jylland, nedsat sig, og ved Kongelig Understøttelse, begyndt at dyrke Jorden, brænde Teglsteen, bygge Byer og grave Brønde, samt fundet saa meget got Vand, som var én af de Hoved-Forhindringer, hvilke saa længe havde sat sig imod dette priselige Foretagende. Saa

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

findes og den Jord, man holdt for gandske uduelig, dog at være af saadan Art, at den tager mod Dyrkelse, og giver saa megen Frugt af sig, som man i Begyndelsen kand vente. Derom gaves ogsaa, førend Begyndelsen blev giort, god Forhaabning af Hr. Berg-Raad v. Justi, hvilken, efter disse Grundes nøyere Randsagelse, fandt dem beqvemere til Frugtbarhed, end de Brandenborgske Hede-Marker. Boghvede, Rug og hvad som trives i sandagtig Grund, kommer her gemeenligen vel frem, og da bemeldte tydske Colonister, at Begyndelsen legge sig allermeest efter Have-Væxter, saa avle de der, i Særdeleshed den Mængde af Jord-Pærer eller Potater, item af saa store Roer og Rødder, at man her til Lands ikke haver seet dem større eller bedre. Tobak- og Hør-Avling synes ogsaa at ville slaae an.

Efter denne summariske Beskrivelse over Jord-Artens Beskaffenhed i de Danske Provintzer, skiønnes noksom, at Landet er i Stand til at nære, ikke alene sine egne Indbyggere, men end ogsaa en god Deel fleere, til hvilke Landets Korn og feede Vahre aarligen udskikkes i anseelige Qvantitæter. Følgeligen sees, hvad Grund den gode Arndt (401) Berndtsen haver haft til at udgive Aar 1656, et Skrift under den Titel: Dannemarks frugtbare Herlighed. Nu er, siden hans Tiid, vist nok skeet en meget stor og kiendelig Forbedring med mange tusinde Tønders Sæde-Land og Engbond, som ved Rydning og anden Dyrkelse, ere førte til bedre Brug. Overdrev at optage. Ja i nogle Provintzer, saasom Fyen, Laaland, Als og andensteds, er Jorden saa nær og nøye medtagen, at der maaskee ikke findes megen Fremgang at giøre paa den Vey. Men om alle Lands-Orter og Enge, kand det ikke siges, saa længe vi end ogsaa her i dette frugtbare Siælland, seer store Overdrev, som for 3, 4 eller fleere Landsbyer ere til felleds Fædrift, og slet ingen anden Nytte, da de dog langt meere end hine jyske Heedemarkers, fortiente og lønnede en bedre Dyrkelse, ja nye Beboelse, hvis Bondens fornødne Hoveri-Arbeyde ved Herregaardene og andre Omstændigheder, efter Haanden kunde give Leylighed dertil, i hvilket Fald man var vis paa, Nærings Midlerne, samt derpaa alene grunder sig, kiendeligen maatte tiltage.

I Engelland ere de optagne til Dyrkelse. Ville man i deslige nyttige Ting, snarere end i de daarlige og forfængelige; være fremmede Nationers Efterfølgere, da kunde Engellændernes opmuntrede Flid til at dyrke Jorden, særdeles i dette Seculo, ved Rydning, Hegning, Deelning, samt Overdrifters og Hedemarkers bedre Brug, give os det allerstørste Eksempel. Siden Aar 1698, da man ved en Parlaments-Act, tilstod en Gratification af Told-Cassen, for dem, som førde deres Korn-Vahre af Landet, har Korn-Avlingen tiltaget saaledes, at der nu sælges af dem, som tilforn kiøbte disse fornødne Vahre. Tilforn solgte Franzosen sit Korn i Engelland for saa (402) got Kiøb, at Ridderen Thomas Colopeper, Aar 1621 klagede, man kunde ikke paa sit eget Torv, holde Priis med disse Fremmede, som dog havde betalt Fragt deraf. Nu er Sagen gandske omskiftet. Franskmanden har i de mange Kriger, omskiftet sine Plov-Jern til Sværd og sine Bønder til Soldater, men Engelskmanden har omskiftet sine Sverd til Plov-Jern, og derved taget Overvægten fra sin Naboe. Man tør ikkuns læse herom John Nicols, eller egentlig Monfr. Dangeuls nyligen i vort Sprog udgivne Anmærkninger over Frankerigs og Engellands Fordeele og Mangler ec. Til Tieneste for dem som ikke har bemældte Bog ved Haanden, vil jeg anføre noget lidet hidhenhørende, saasom:

Pag. 69 hedder det: ”Engelland har derved faaet en anden Anseelse. Almindinger, der enten laa udyrkede, eller ikkun lidet drevne, Udmarker, der vare tørre eller gandske øde, ere formedelst Giærder, hvormed man har indelukt eller fraskilt dem, blevne til grødefulde Agre og frugt bare Enge. Den Gave af 5 Skilling for Fierdingen, har Bonden brugt til at oprydde og forbedre sin Jord.

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

Det er denne Gave, der virkelig har lært Engelland den Konst at dyrke Jorden. De Gamle, der have skrevet om denne Materie, vidste ikke saa meget deraf, som vi nu omstunder, siden de ikke havde seet de Prøver, som denne Opmuntring har kommet Folk til at gjøre. **Med stor Fordel.** Dog have de indseet de Fordeele, der kunde komme af Oprydninger, Indhegninger og en Deel andre Slags Paafund ec. ” Siden farer denne Autor fort med at beskrive, hvorledes den forøgede Agerdyrkning tillige har forøget Tallet paa Creaturer og Mennsker, paa Skibe til Udførsel, og paa alt det, som kunde kaldes almindelig Velfærd. Omsider slutter han p. (403) 73 med følgende Ord: ”Altsaa har Engelland i vore Tider, uden Møye og uden skadelig Bekostning, opdaget over paa sin Jord, en nye Guld-Mine, der er langt dyrebarere at eye, og en virkeligere Riigdom, end Guld-Minerne i Vestindien. Engelland er der viise Folk, der har udvalgt den beste Deel. Spanierne derimod med all deres Skat og Liggendefæ, synes aldeles at ligne den Konge i Fabelen, som Bacchus var saa artig at unde den Gave, at kunde forandre til Guld alt hvad han rørde ved. ”

Om det samme kand skee hos os. Spørge vi, om denne store Forandring i det engelske Land-Brug, item de gamle Vedtægters Afskaffelse og en nye Land-Oeconomies Indretning, kunde hos os lade sig gjøre eller gaae af, uden stor Modsigelse og Modstand af ulige Sindede? Da svares: ney, vist ikke. Det forstaaer sig selv, at alt nyt maa kiæmpe sig igiennem tusinde Vanskeligheder, lad være at det end var aldrig saa got, og det gamle aldrig saa daarligt. Her skeede en Indvending, som syntes saare betydelig, nemlig denne, at de Engelske store Schæferier, saasom de uldne Manufacturers Grund, ville tabe derved, og ingenlunde tillade hine store Overdrifters Undtagelse, Afdeeling og Dyrkelse, hvilket man i Dannemark maaskee ligeledes ville sige, nemlig at Bondens Creatur ikke taale den Forandring. Dette var sandt, naar man satte forud, at Grunden ved Dyrkelse ikke blev sat i Stand til at give langt meere af sig: Men just dette fandt man i Engelland, og dermed ned slog alle Modsigelser, som vi kunde see hos bemældte Skribent. En Dags Pløyland, som i forrige Felledskabs Tilstand, gav Skiepper Korn, bar siden Tønder og et lige Stykke, som brugtes til Fæedrift, da det blev vel oparbeydet, har givet dobbelt saa mange Faar deres Føde, som forhen. Item, de (404) Provintzer, der vare meest beqvemme til at holde Faar og andet Qvæg, have ville skaffe sig denne Fordeel, som dem af Naturen var negtet, derfor har man gjort Græs-Gange af de sandige og tørre Marker, ved at besaae dem med Kløver og Vikker. I Steden for Græs, har man brugt Roer i de Vintre, naar der var lider Høe. Man har ladet Faarene afæde Roerne, paa de Agre, som man ved deres Hielp ville have opvarmede og giødede ec.

Engellænderne Forfaring. Til vor Landmands Opmuntring, vil jeg, om denne Engelland giorte store Forandring og Forbedring, anføre endnu noget lidet af den grundige Fortale, som Hr. J. S. Haller har sat for ved sin Tyskes Oversættelse af Monfr. Hernerts Korn-Politie, nemlig p. 7 følgende: ”Engellands Skikkelse har meget forandret sig ved den Anordning. Agerdyrkningen har mærkelig tiltaget. De udyrkede Land-Strækninger, som adskillige Meenigheder havde i Felldskab; de tørre Overdrifter, de øde Marker ere omskiftede til frugtbare Agre p. 8. Dette var ingen ringe Sag; thi man regner, at af de 40 Millioner Agre, som Engelland begriber i sig, var en tredje Deel bestaaende af saadanne Overdrifter eller øde Marker. Ec. ”

Nu jeg kand ikke treffe det proportionerlige Forhold, imellem dyrkede og udyrkede, dog til Dyrkelsen beqvemme Grunde i Dannemark, ikke heller troer jeg, at samme, saasom i Engelland, skulde udgiøre en tredje Deel; thi paa mange Stæder er slet intet deslige at finde, ja ikke saa meget som man kunde vende en Vogn paa. Dog alligevel holder jeg for, at i Jylland ligge mange Tusinde

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

og i Siæland nogle Tusinde Tønder Hart-Korns Sædeland indtil denne Dag øde, eller saa got som (405) øde, overgroet med Lyng, med Mos, eller med lidet tørt og ukraftigt Græs, da det dog, ved Dyrkelse og Jordens Aabning, samt udsettelse for Solen og Luftens Effluviis, kunde blive til Dels 3 Gange saa grødefuldt og gavnligt for sin Eyermand.

Engbundens Forbedring. Det samme kand siges om en muelig og saare gavnlig Omskiftelse, værd at foretage i mange sure Moser og øde Kiær, som ved Aabning og Afløbs-Render, kunde give baade Græs, Høe og Tørv i stor Overflødighed, da de nu give saare lidet. Paa sine Steder, findes under Navn af Vildmoser, eller andet, nogle Miiles Landstrekning, som ved giver de tilgrendsende Eyere nogen Nytte, men ikke nær saa megen, som mueligt var, i Fald man gjorde Omkostning paa at aflede det staaende Vand, afdeele Moserne, saasom i Marschen, og besaae dem med Hollandsk eller Engelsk Kløver-Frøe. **Vildmoser.** Saadant Forsøg er nyelige gjort paa Baroniet Lindeborg, ikke uden Omkostning, men ikke heller uden saa lykkeligt Udfald, at da det under Vildmosen staaende Vand har faaet Fald til Havet, er Grunden, som tilforn stød paa Vand og bevegede sig under Foden, nu grundfæstet og omskiftet til Marschland, saa got og saa meget, at det kand validere for er par hunderede Tønder Hart-Korn: thi denne Lindenborgske Vildmose, nu Hr. Baron von Schimmelmänn tilhørende, strækker sig, fra Sonden mod Norden, syv fierding Veys, i Breden en halv Miil og bliver nu ved mindre Mellem-Graver indrettet ligesom de saa kaldte Fenner i Marschen. Da dette skrives, hører man endnu et større Foretagende af samme Slags i Sønder-Jylland, Hohner-Herred og Gottorfs-Amt. Der har, fra utænkelige Tider, liget en meget stor og suur Mose, kaldet Hohner-Mohr, hvis Vande, saa vel under som over Mosen, have gjort den (406) næsten ubrugelig, da ikke engang Creaturet, uden Livs-Fare, kunde gaae derpaa, for at søge sin Føde. **At tappe Vandet fra.** Denne Vildmose haver Hans Kongel. Majestæt, i næst afvigte Sommer 1761, med 22000 Rdlrs. Omkostning, ved 600 Daglønnere, under Doct Erichesens Opsyn, ladet ligesom tappe for Vandsot, og ved mange store og smaa Afløbs-Render, sette i den Stand, at den befæstede Grund nu uddeelt til 196 Colonister, indenlandske saa ved som Pfaltzer, af hvilke enhver bekommer saa meget Land, som kand besaaes med 41 Heide-Schessel; saa er og til deres Boeliger gjort Anstalt, ved trende Teyl-Brænderiers Oprettelse. Deslige Vildmoser, som man i Jylland kalder Gunger, fordi det neden staaende Vand gjør dem bevegelige, kaldes ogsaa, for deres Ubrugeligheds Skyld, i den Tilstand, suure Moser, et ret betydeligt Navn, vel overeenstemmende med deres Natur; thi Aarsagen til deres Uduelighed, er ikke alene det staaende Vands Mængde, men ogsaa paa mange Stæder, dets Suurhed og Forraadnelse i den liden Verden, er Bevegelsen af de flydende Deelee en saa fornøden Sag, at den Mangel endelig maa føde Forraadnelse, og Forraadnelsen største Hindring for Frugtbarheden. **Som ellers gjør stor Skade.** Man kand see det paa saadant Vand, som om Vinters-Tid settes for vore Vinduer i Glas med Violer i, til at gjøre en liden Vinter-Have. De Løg, man legger i saadant Vand, vegetere eller skyde og bryde daglig ud, saa længe man giver dem frisk Vand, men maa de i nogen Tid nøyes med det gamle stillestaaende Vand, da raadner de og deres Blomster visner.

Paa visse Stæder tilføres de Danske Enge ikke liden Skade, ved Vand-Møllernes Magt til at hindre Vandets Fald med deres Stieboer, (407) og Sommeren igiennem, at lade alt for megen Væske blive staaende paa Engene. **Hindring ved Vand-Møller.** Man ved Eksempel, at en saadan Møllers Afskaffelse mod billigt Vederlag, haver forskaffet de tilgrendsende Proprietairer aarligen et par Tusinde Læs Høe, da alle deres vidtløftige Eng-Marker bleve befriede for Sommer-Vandet, hvis

Oversvømmelse tilforn gjorde dem saa got som ubrugelige. Paa Jyllands vester Side, særdeles i Lundenetz- og Bouling-Amter, falder i de jevne Landstrekninger, en meget kaastelig Høe-Bund, hvilken ved lange Sand-Banker, saasom naturlige Diger og Dæmninger, adskilles fra Havet og beskiærmes mod dets Indbrud. Imidlertid skeer det dog ofte, at dennem tilføyes stor Skade, enten ved det indenlandske ferske Vand, som den store Skiern-Aae og andre løbende Vande, i vaade Aaringer føre med sig, eller og ved høye Vand-Floder uden fra, som stoppe Vandets Udløb, og dertil skylle over Sand-Banker, følgelig opstige i Engene, efterladende sig en Hob Sand og Gruus paa de bedste Enge, ja ofte udhule den høyere Jord, og æde sig alt for vidt ind i den, til Formindskelse paa en Deel Steder. **Ved det opstigende fremmede Vand.** Naar det salte Vand, om Vinters Tid, stiger høyt op af Fiordene, eller og indskylles over Sand-Biergene, saa det længe bliver staaende paa Engen, da tabes meget i det Aars Høe-Væxt, men mindre at om Foraaret falder betimelig saa megen Regn, som kand være nok til at afskylle det tilbage blevne Salt fra Græs-Roden, da dette saa kaldte Mærsk-Høe, avles i stor Mængde, og er meget kraftigt til Hestes og Oxnes Trivelse, ligesom samme i den Egn falde meget store. Da Engen er Agerens Moder, saa var det ønskeligt, at Landmanden, som gjør sig saa megen Umage med den sidstes Dyrkelse, ogsaa stræbte at forbedre og forøge den første, hvilken paa mange Stæder kunde skee til største (408) Fordeel i Længden, men hellere vender Bonden al sin Fliid paa at rydde og bryde en tør Ager-Jord. Her i gaaer det ham, ligesom i Almindelighed, de fleste Mennisker, hvilke alene indtages af den allernærmeste liden Belønning, ey agtende den sildegere, skjønt langt større og bestandigere.

Tørve-Moser. Visse Moser og Enge sees her til Lands kiendeligen at forøges ved det færske Vands Aftagelse. Mangfoldige ferske Søer og store Damme, som endogsaa i Mands-Minde, vides at have været aabne Vande, sees nu næsten gandske tilgroede, og derfor anvendte til Tørve-Jord, skjønt samme er kuns løs og let, følgelig udrøy; thi det er Naturens Regel, at hvad som snart kommer, maa snart igien forsvinde. Angaaende de ældgamle Tørve-Moser, som have havt Tid nok til at groe samme, sætte sig og hærdes: da findes deraf over alt temmelig Forraad, og paa nogle Stæder saadan Overflødighed, at de ikke letteligen kunde fattes, saafremt man ellers behandler dem paa rette Maade. Om denne Materie findes udførlig Beretning nok i det Danske og Norske Oeconomiske Magazins Tom. VI. Saalænge Skovenes Overflødighed gav Brændsel nok, blev Tørven lidet brugt i Stederne (*)

(*) I Lands-Byerne haver man meget længe brændt Tørv; thi om Tørve-Graver meldes u alle gamle Documenter. Paa de under Skotland liggende Ørkenøer. Som fattes Skov, lærde Indbyggerne at brænde Tørv, hvori en Norsk Herrer var deres Lære-Mæster, og han fik deraf Tilnavn Torv Eynar.

Nu nødes mange dertil, her ligesom i Holland, hvor ingen anden Brændsel bruges. De gamle og faste Mosers Tørv er og ligesaa god som den Hollandske, og jo dybere den findes, jo bedre, særdeles naar den er af det Slags, som ikke haver nogen kiendelig Blanding af Svovel, hvilket gjør Lugten ubehagelig (409) og usund. Det er ikke ubekiendt, at her, ligesom andensteds, sees i disse Tørve-Moser en Mængde ag Træe, ja heele Stamme, særdeles af Fur, Birk og Eeg, som ved Giennemskiærelse findes saa sort og glat, at det ligner Ibenholt. **Hvor gamle.** Fure-Skove vides ikke at have været her til Lands, dog findes deraf det allermeeste i Moserne. At saadanne gamle Moser fordum have været aabne Vande, kand ingen tage i Tvivl, men om alt det, som findes i dem, hører hiemme paa Stædet, eller ved en stor Oversvømmelse er der henskyttet, lader sig ikke letteligen udgiøre. Den almindelige Syndflod kand det ikke vel tilskrives, men nok nogle sildegere

særdeles Oversvømmelser, om hvilke ingen Kundskab haves, skjønt deres Levninger i eet og andet noksom vidne derom. Var Syndfloden den eeneste Aarsag hertil, da maatte sluttes, at de Alderdoms Elskere, særdeles i Sverrig, som give Norden Indbyggere endogsaa før Noæh Tiid, havde nogen Grund at staae paa. **Hvad der i findes af fremmede Ting.** En Bonde-Mand af Jærup i Vensyssel, hos hvilken jeg tog Natte-Leye paa min Giennem-Reyse fra Norge Aar 1754, viiste mig, som spurde om adskilligt, en Raritet, der overgik alle antiqvariske Rariteter, i fald det var sandt, at Syndfloden alene havde gjort bemeldte Virkning; nemlig, han viiste mig i sin Lade, nogle saadanne Løs-Holter og andre Bygnings-Stykker af meget brunt, men fast og got Eege.Træe, som han i sin Tørve-Mose havde opgravet, NB. Allerede tømret, tilhugget og giennemboret, i samme Stand, som det i bemeldte Bygning var blandet med nyere Stykker. At dette skulle være Bygnings Materialer fra den største Verdens Tiid af, vil neppe fortjene Bifald. Videre findes i Tørve-Moserne, undertiden paa nogle Alnes Dybhed, Nødder, Krisebær-Steene, Horn af adskillige Dyr (410) og særdeles Hiorte-Takker. I et MSS om Fynske Sager, fra Hr. Geheime-Raad og Amtmand Adflers Haand, berettes, at en Bonde i Lundebye, som ville grave sig et Møgdyng-Sted, fandt paa nogle Alnes Dybhed, en saadan Eege-Stamme, hvis Greene vare omgivne, ikke alene med Musling-Skaller, men ogsaa med en Hob Tang eller Haf-Græs, skjønt bemældte Bye ligger halvanden Miil fra Haf-Kanten, hvilket viser, at end ogsaa svage Ting kunde i Jorden blive saa got som uforgængelige, naar al Luft fuldkommeligen udelukkes derfra.

Om Moserne voxer op igien. Det Spørgsmaal: Om Mosen voxer op igien? Lader sig da vist nok bekræfte af daglig Forfaring, men ikke at den duer til at skiære anden Gang saa hastig, som det synes, fordi de gamle Tørve-Graver sees næsten lige saa høye og tørre, som det øvrige bed Siderne; thi naar man prøver dem, findes deres Indhold alt for blød og svampagtig. (*)

(*) Ved Gaarden Ebberød findes nogle saaledes nyeligen opgravne Tørve-Graver, om hvilken Naboerne bevidne, at de ere skaarne samme Aar, som Kiøbenhavn brændte, nemlig Aar 1728.

Saadanne nye Hullers Tilvæxt sees kiendelig at skee, ikke alene i Skovene, ved Hielp af Blade og anden tilfældig Fylde, men ogsaa egentlig og fornemmelig derved, at i stille staaende smaa Vande, sankes hvært Foraar en fra Bunden opskydende og ved Luften forøget grønagtig Grøde, kaldet Ande-Mad, fordi Ænderne nære sig deraf i Dammene, men ellers kalde Physici den en conserv. Samme kand blive temmelig tyk og tung, hvorfor den svømmer ikke længere oven paa, end til Julii Maanedes Begyndelse, da den gierne synker, setter sig paa, Gravens Bund, og gjør der aarligen eet Stratum eller Lag over det andet, hvilke Lags aarlige Tilvæxt ogsaa kand kiendes og adskilles paa der (411) slags Tørv. **Fordeel-agtig Omgang med Tørve-Moser.** I den Henseende er det ikke urettelig handlet, at man gjør hver Tørve-Grav ikke alt for stor, paa det Vandet ikke bliver alt for aabent, for Vinden udsat og mindre beqvem til at sanke sin aarlige conserv. naar man ikke vel nøyes med det slags lette Tørv for Eftertiden. Med hvad de rette gamle Moser angaaer, da er deres Indhold en langt fastere og tungere Materie, derhos bitumineus, eller giennemdrukket med en feedagtig Saft. Disse Tørv falde ey sielden saa compacte og kraftige, at mand kand brænde Smidde-Kul af dem. Allerbest er den Tørv, som efter Hollændernes Maade, bestaaer af Tørve-Smuul, eller den løse Mudder, man ellers lader blive i Graven; thi naar den med Menniskers eller Hæstes Fødder trædes og æltes, saa at dens inderste Deeles aabnes og paa nye sammensettes, samt henlægges som en Dey at tørres af Solens Varme, og derpaa, naar den er halv tør, med spaden adskilles, eller og, saasom den sparsommelige Hollænder gjør, trykkes igiennem en Form, ligesom Muursteen, da bliver det en

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

Tørv af dobbelt Drøyelse, og giver den Varme, at Smiddene antage den i steden for Steen-Kul. Nogle gaae endnu videre i at raffinere denne Materie, da de udi hiin blødagtige Tørve-Dey, blande en fierde Deel tilgiort feed Leer, og finde at Tørve-Jordens Fasthed og Varighed der ved endnu langt meere forøges, saa de agte den saa god, som Træe at brænde i Ovn, naar den først vel er antændt.

Martørv i Vendsyssel. En gandske anden slags Brændsel, som dog ogsaa bærer Navn af Tørv, egentligen Martørv (*) findes ved Skagen, paa Vendsyssels (412) yderste Ende mod Havet.

(*) Navnet vil vel sige det samme, som Haf-Tørv, fordi den findes ved Hav. Siden, ligesom Margræs betegner den Vext, som groer paa Sand-Bankerne mod Havet, og tiener dem til Fasthed mod Vinden. Man maatte spørge, hvorledes Havets Latinske Navn har vundet Borgerskab i Jylland, fra lang Tiid af, og i Sammensættelse med Danske Ord.

Da jeg for nogle Aars Tiid, fik Efterretning om den Materies Drøyhed samt adskillighed fra Tørve-Jorden, loed jeg ved en Ven forskrive Prøver deraf, i Haab at de kunde give Spoer eller Anviisning til Steen-kul, naar man kom dybere ned i Grunden, et Haab, som ikke blev bestyrket ved første Anseelse, hvorfor jeg ikke videre har tænkt derpaa. Imidlertid seer jeg, at samme Tanker ere siden indfaldne en anden oeconomisk sindet og af Videnskaberne velfortient Patriot, nemlig Monfr. Sören Abildgaard, Kongelig Archiv-Tegnmæster. I den femte Tome af Dannemarks Oeconomiske Magazin, staar Num. XVIII hans Beskrivelse over Kiøbstæden Skagen, og i den Anledning, en Beretning om Mar-Tørvens meget mærkværdige og saa vidt jeg veed, andensteds ubekiendte Art og Egenskab, hvilken dog vel var værd, at de som fandt Leylighed dertil, toge den i nøyere Betragtning. Ordene ere disse: ”Efter Løfte vil jeg her give en kort Beskrivelse over Mar-Tørven: Samme er en tæt, temmelig tung, nogenledes sprød og sort eller sortebrun feed og brændbar Materie, aldeles frie for Blanding af Sand eller Leer-Jord. Som giver gode Gløder, har ingen slem Lugt, og efterlader ikkun lidet Aske. Materien synes, i nogen Maade efter udvortes Anseende, at nærme sig til Steenkuls Art; den findes adskillige Stæder under Sanden, fornemmelig sees saadanne Aarer og Lag gandske aabenbarlig ved den nordlige Strand, hvor land-Kanten i et par Miiles Strækning eller længere, er nogle Steder, formedelst det(413) uroelige Hav, afskyllet og blottes saaledes, at Mar-Tørvens Lag viser sig i den steile afbrudte Land-Kant, som er 2 til 3, ja vel nogle Steder fire Faune hø; her sees fra øverst af, udi den hvidagtige løse og magre Sand, adskillige horizontale Lag af bemeldte Tørv-Art, af hvilke nogle Lag ere en halv Alen tykke eller tyndere, andre ere derimod meget tykke og mægtige, saasom af to til tre Alnes Tykkelse og derover. Jeg fik Leylighed til at betragte disse Strata, da jeg fra Skagen paa denne Vey, langs den Nordre Strand gjorde en Reyse Vester hen i Landet. Denne Strand-Vey er dog ikke ret sikker at fare; thi saasom man, i visse Strækninger, paa en halv eller heel Miils Længde, ikke kand fra Stranden, formedelst den bratte Land-Kant, kiøre ind paa Landet, men maa holde ud indtil man kommer til et saadant Sted, hvor der er Opkiørsel, saa kand man lettelig komme i Livs-Fare; thi endskiønt her er ikke megen ordentlig Ebbe og Flod, saa kand dog Havet undertiden voxe eller reyse sig, imedens man kiører paa sadanne Steder, hvor man ikke kand redde sig ved at begive sig ind paa det høyer Land i hast. Adskillige Stæder her neder ved Stranden, saa jeg store Stykker Mar-Tørv i Mængde nedfaldne, de vare alle giennemtrukne med Vand, og i nogle faae Stykker saaes smaa Rust-Plætter af forvitrer Kies; Vandet i de Vand-Pytter, hvor der laae Martørv, havde en lys brunagtig Farve, som en tynd Saft af Soed. Disse Omstændigheder gave mig Anledning, til at slutte, at det er denne

allevegne i Grunden liggende Tørv-Art, som giver det meeste Brønd-Vand i Skagen den brun-gulagtige Farve, og at den dybe Grunds Kies-artede Beskaffenhed, foraarsager den røde Rust i de med Flyve-Sand opfyldte (414) Søer. At føres til bedre Nytte. Det er altsaa formodentligt, at heele Landets Grund, de fleeste Stæder, er opfyldt med saadan Martørv, hvilken maaskee strækker sig med sine Strata langt in i Landet, derfor burde der søges adskillige Stæder endogsaa paa høyt Land, med gode lange Jordborer. Thi om man var saa lykkelig, at denne Mar-Tørv fandtes i stor Overflødighed, ikke for langt fra de Stæder, hvor der kunde skee beqvem Udskibning, da vare vi her i Landene næsten ligesaa vel tient dermed, som med de beste Steenkuls Gruber. Ja vi ville da uden Tvivl bedre benytte os af saadan naturlig Fordeel, end Tyrkerne ag deres Steenkuls Gruber, nær ved Constantinopel ikke langt fra Landsbyen Belgrad, antreffes i en Sand-Høy, adskillige sorte Aarer, ligesom af Kul-Støv, og at der er eb Steenkulds Grube der i Nærværelse, lige bed det sorte Hav, saa der mange Steder ved Søe-Kanten, hvor Søen har afskyllet Biergene, sees adskillige Lag reen Steenkul oven Jorden. Men Tyrkerne bekymre sig ikke om, at benytte sig af saadan Fordeel, omdendskiønt Brændevæd er dyre nok i Constantinopel. See K. S. Vidensk. Acad. Handling IX Bind 2det Qvartal. I Udtoget af Vidensk. Academies Dag-Bog. Disse Steenkuls Aarer vise sig altsaa ved det sorte Hav, næsten paa ligesaadan Maade, som Mar-tørvens Strata vise sig ved Skagens bordlige Strand. ” Saa vidt Monfr. Abildgaard. (415)

Anden slags Brændsel. I Sandhed var det høy Tiid, at enhver Patriot, som dertil fandt nogen Anledning af Stand eller Levested, gjorde sit til at forøge Brændsels Materie, som særdeles paa nogle Aar, er opstegen til en umaadelig høy Priis. Én af de faae Ting, som Rob. Molesworth fandt værd at rose i Dannemark, var vor Brændsel af skiært Træ, hvorpaa vore Skibe havde forraad nok, ligesom han og sider, at en fierde Deel af Siælland da var beklædet med Skov. (*)

(*) About one fourt part of it is forest. Account of Denm. P. 6.

Visse Provintzer vide ikke af at brænde Træe, men hielpe sig anderledes. Marsklandene legge deres Creaturers Møg i Stak, skiære den ud, og naar den er tørret, brænde den som Tørv. Det gaaer an, skiønt ikke uden ubehagelig Lugt for uvante Næser. Deres Jord er saa feed, at den behøver ikke Møgen til Giødning, saasom andensteds, hvor man opsanker og tørrer, hvad om af den slags, findes paa Marken efter Creaturet.

Paa Arøe og nogle mindre Øer, hvis gode Grund kand taale den Afgang, brænder man sit Halm-Foer. Heede-Boerne i Vester-Jylland komme bedre til rette med deres Lyng og Skue-Tørv eller Heede-Grundens Overflade, som afstikkes og gjør god Tieneste, skiønt den var bedre værd, og en god Huusholdning i et vel peupleret Land, ikke tilloed saaledes at slaae og mishandle Jordens Klædning (**)

(**) Foruden Skue-Tørv, brændes og i Vester-Jylland, et feedere ag fastere slags kaldet Klyne, tagen i temmelig dybe Moser, men denne adskilles fra anden Mose-Tørv, særdeles der ved, at den har en Blanding af anden hvidere og federe Materie, hvilken man gietter sig til at være forraadnet Træe. Den er saa feed, at naar den legges paa Ilden, behøver Bonden ikke at tænde Lys i sin Stue, ja man skiærer den i lange Stykker ligesom Tælle-Lys, og setter den paa en Stage til god Lysning.

I (416) Skov-Egnene haver man endnu bedre Forraad paa Træe til Brændsel, men om samme kand vare ved for Efterkommerne, ligesom for alle ældre Slægter, det bliver et andet Spørsmål?

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

Skoven fordum overflødiger. Her ved vejledes jeg naturlig-viis, til at røre den Materie om vor danske Grund, saa vidt den er en Skov-Grund. I de ældste Tider synes heele Landet, her ligesom i Tydskland, at have været bevoxet med Skove. Siælends Navn er Siøe-Lund, en Lund eller Skov, omgivet med Søen: nu er den største Deel ager eller Eng, og maaskee en siette Deel Skov. Med god Forsynlighed kand denne give Land-Manden det fornødne, men ikke i Længden lade meget føre til Kiøbstæderne, med mindre Omgangen blev anderledes, som jeg siden vil erindre. **Hvor den bedste nu findes.** De Egne, hvor den stærkeste og bedste Skov findes i Siælland, ere Cronborg-, Friderichsborg-, og Hirschholms-Amter, samt dernæst Vordingborg-, Soer-, Anderskov og Ringsted-Amter, allermest Hans Kongelig Majestæt tilhørende. Paa Falster er og den Kongelige Skov én af de bedste i Dannemark. I Fyen haver Nyborg- og Rugaards Amter temmelig Forraad, dog meest paa Rytter-Distrikterne. Proprietariernes Skove ere vel der, ligesom i Siælland, mange, men smaa; thi Jorden er kostbar, og siden Matriklens Forandring, ved nye Land-Maaling, tages Grunden meere med, ryddes og føres under Ploven.

Paa Als falder temmelig god Skov, ja allerrarest her til Lands i den Henseende, at meget deraf er plantet i lutte Alleer, hvilke sees til alle Sider, hvorhen man vender sig. Hertug August af Nordborg gjorde, mod Ende af forrige Seculo, den Anstalt, som endnu vedvarer, (417) nemlig, at hver Brudgom maa for sig og sin Brud, plante et vist Tal af unge Skov-Træer. I Laaland er Grunden meget kostbar, dog findes ved Herregaardene, en god Deel vel fredede Skove, til Landets Fornødenhed, men ikke til Udførsel. I Jylland falde gode Skove paa Øster-Siden, saasom ved Dronning-Lund, Mariager, Frisenborg, Skanderborg, Veyle og Kolding. Men længere hen mod Vesten, findes lidet deraf, undtagen ved Silkeborg, Palstrup og Ørsløv Kloster.

Her og der opelske Proprietarierne noget ved deres Herre-Gaarde, dog endnu meere til Forlystelse end til Brug. Denne Landets Vester-Deel haver formodentlig i gamle Dage havt ligesaa overflødige Skove, som de andre Egne, undtagen gandske nær ved Vester-Havet, hvor den tilforn omtalte Haf-Guus eller saltagtige Uddampning, æder Topper af alle Træer: Men midt i Landet, ligesom endnu paa Øster-Kanten, var det fuldt af Skove, i det ellefte Seculo, hvilket sluttes af Adami Bremensis Ord, naar han siger, at Jylland alene, frem for de tydske Provintzer, var forskrækkeligt ved sine Skove (*)

(*) Cum omnes tractus Germaniæ prosundis horreant saltibus, sola est Jutland cæteris horridior. Adam Brem. De situ Daniae, edit. Lindenbrog. P. 56. Blandt fleere Kiend-Tegn til forrige Tidens Slov-Vext, regnes dette, at man i Skads-Herret ved Varde, og andre Skovløse Egne, seer jevnlig de Planter som ellers alene voxer i Skovene, saasom Anemone nemorosa, Trientalis, convallaria bisolia, Petris aquilina & c,

Blant de Anledninger, som her kunne have ødelagt Skovene, regner man med nogen Rimelighed, de Mas-Ovne, hvoraf endnu findes Rudera eller Levninger i Hede-Markerne, og disse siges at have været brugte til at smelte det Mose-Jern, eller som det i Norge kaldes, Myre-Jern, hvilket i den Egn (418) ofte forekommer, og hvoraf jeg selv haver Prøve, dog derom skal siden mældes lidet meere.

Hvad endnu gjør stor Skade paa Ege-Skov. Selv samme Beskaffenhed haver det med Skovene i Sønder-Jylland, eller det Slesvigske Fyrstendom. Paa Vester-Kanten et lutter Marsch-Land, midt i Landet Lyng paa Sand-Grund og Tørve-Moser, men paa Øster-Kanten ere gode Skove, meest Kongen tilhørende; thi Herregaarde findes der ikke mange. De beste Skov-Egne ere i Hadeslev-

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

Aabenraae-Gottorfs- og Huttens-Amter. Paa de mellemste Heede-Egne falder vel nogen smaa Skov, særdeles Eege-Krat, men kommer ikke ret høyt, maaske af Mangel paa Fredning, da det der ikke oppasses, ligesom paa de Jydske Lyng-Heeder hugges af saadant Krat mange Stammer af unge Riis-Eege, og tilføres Bødkerne i Viborg, som betale Sneesen med nogle Skillinger. Vist nok en uforsvarlig Omgang, dog skeer noget deslige i alle Provintzer, hvor Bønder-Drenge ikke betænke sig paa at afskiære saadanne spæde Riis-Eege, for deres Seyheds-Skyld, til Pleyle, Svøbe-Skafter og deslige. (*)

(*) Til denne meget skadelige Misbrugs Afskaffelse blandt Bonde-Almuen, som i det Sted kunde nøyes med Pleyle-Slag af andet seyt Træe, saasom Torn, Ask, Hessel ec. Udkrævedes i Begyndelsen, ikke alene Lovens Skiærpelse, men ogsaa en aarlig og uventet Huus-Visitation, da en hver Karl og Dreng maatte fremvise sin Pleyl.

I de Jydske Heede-Marker have de der nyligen boesatte Colonister fra Pfaltz, begyndt af saae Fyrre- og Gran-Skov, ligesom den Kongelig Mildhed til disse og fleere Forsøg, havde skaffet dem Sæd, baade fra Norge og Tydskland, særdeles fra Hartz. Det sidste Slags slog an og staaer i Fremvæxt, men det første Slags ville her ikke lykkes. (419).

Nærværende Skoves Opkomst. Ligesom Guds Huusholning med denne Verden bestaaer i lutter Omvexlinger, og Grunden til en nye Fødsel legges ved en foregaaende Fordervelse, efter Reglen: Ex corruptione nova generatio, saa meene nogle, at de beste Skove, som nu ere tilovers i vore Provintzer, ere komne af en meget kostbar Anledning, og ville længe siden have været savnte, dersom ikke det forrige Sculi adskillige, og for Dannemark meget uheldige Krige, allermeest den sidste, ved mange Slags fiendtlige Invasioner, havde befordret Skov-Væxten just ved Herremandens og Bondens Ødelæggelse, hvilken særdeles i Jylland og Fyen, gik saa vidt, at man tilsidst hverken fandt Faar, Hest, Koe eller Faar paa Marken, følgelig ingen Fare for, at det unge Skud kunde blive afbidt, indtil det ved sin Vext, friede sig selv og siden gik igiennem. Af den farlige Qvæg-Syge, som for en Snees Aar grasserede her og i andre Lande, ja nu paa nye udbreder sig i alle Lands-Egne, spaaede man sig det samme i nogen Grad, og hvo kunde fortænke Landmanden, at han hentede Trøsten langt fra, naar den ikke fandtes nærmere. Om det Haab hos nogen er bleven opfyldt, skal jeg ikke sige, men vel seed jeg og har med stor Forlystelse været Vidne til, at nu omstunder opfædes her og der, særdeles ved visse Herregaarde, en god Deel ung Skov, hvilken Bemøyselse er saa meget desto priseligere, saasom den er mindre interesseret for sig selv, end for Efterkommerne. Det er og vist, at naar alle ville gjøre det samme, da kunde man dristig fælde en større Mængde af saadanne udvoxne og Under-Skoven til Hinder staaende gamle Træer, af hvilke nogle, Aar for Aar, blive slettere.

Jeg rørde tilforn i et par Ord, Nyttens af en vis Omgang med Skovene, saa vidt samme kunde forskaffe os bedre Kiøb paa det Slags (420) Træe, der behøves til daglig Brændsel, helst i et Land, hvor den fornødne Malt-Giøren udkræver meget deraf i alle Kiøb-Stæder, at jeg ikke skal tale om Kiøbenhavns store Brug. (*)

(*) Til at tørre Malt, ikke i aabne Køller, men ved Kakkelovns-Varme, bruges i Engelland Steen-Kull, og her kunde god Tørv formodentlig ogsaa bruges til det samme, da meget Træe blev sparet. Kakkelovns-Malt torde og vel være sundere end det røgede.

Elle-Mosen give brænde-ved nok. Herved meenes nu alene en anden Omgang med Elle-Moserne, i hvilket Fald, det synes saare rimeligt, at Landets Overflødighed paa Brænde-Ved, skulle være kiendelig stor, og det inden faa Aar gik til Ende. Slet saa drøyt er Elle-Træ vel ikke som Bøg, dog visselig drøyt nok, efter sin Priis, naar det faaer Tid at tørres til Gavns, og hvo som haver nok deraf, behøver intet andet Brændeved. Nu er Elle-Træ just det, som frem for alt andet, voxer allervilligst, viffest og hastigst, særdeles i nedrige og fugtige Grunde. Disse Moser findes her til Lands allevegne nok af, saa og deri den Mængde Elle-Busker, at man mange Steds maa modstaae deres Udbredelse for Engens Skyld. Den Deel deraf, som skaanes, bestemmer man hart ad alene til Giærsel, og den Giærsels aarlige Hugst er egentlig den rette Grund til Mangel paa det Brænde-Ved, der kunde have i Overflødighed, saafremt enhvær Elle-Mose. I Steden for 5 til 6, fik 20 til 24 Aars Fred, dog ikkuns saa vidt, at paa enhver Elle-Rod, bleve staaende 2 á 3 unge Stammer, saa høye at de selv kunde fredde deres Top. Ved anden Omgang. Men dette, siger man, tillader ikke Giærdernes Trang, og disse Giærder er det, som gjør os en ubodelig Skade ved den aarlige Udviisning, for hvis Skyld Elle-Busken knap kand blive saa stor, at deri findes en Stav af Arms Tykhed, førend (421) den maa afhugges: følgerigen aldrig komme til fuld Væxt, alene for Giærdernes Skyld, ja saadanne Giærder, som hvært Aar maa settes, efterdi de ikke ere af Torn eller andet, som varer nogle Aar, men af smaa Elle-Pinde, som strax bortsmulne.

Hvor mange tusinde Læs heraf aarligen udvises i Siælland alene, kand ikke letteligen beregnes, dog veed jeg, der er den Herregaard, som ikke slipper med Tusinde Læs til sine egne Fang, og maaskee lige saa meget til Bonde-Byernes Hegning. Ja jeg kiender en liden Selv-Eyer-Gaard, som bruges hvært Foraar, i det allemindste 100, undertiden 150 Læs-Elle-Busk til sine Giærder, endskiønt samme haver halvandet tusende Faune Steen-Muur, i hvis Mangel, den behøvede vel 300 Læs.

Særdeles med giærdsel. Kunde jeg derfra gjøre Slutning til heele Landets Brug, da maatte Summen blive utroelig stor, og beløbe sig til nogle Millioner Læs Giærsel. Meest Elle-Træ: Men for Sikkerheds Skyld, vil jeg ikkuns sette én Million eller 100000 Læs Elle-Busk, som aarligen udkræves her i Siælland alene. Naar disse bleve staaende ved Roden en Snees Aar, da gave de vist nok tive Gange saa mange, eller 20 Millioner Læs grovt og kløvet Elle-Brænde, det er for hvært Aar en Million, eller tusinde Gange tusinde Læs. Ved deres Brug, synes det haardere Skov-Træ mærkeligen at kunde spares og Brændets Priis i Almindelighed nedsettes. **Pile-Plantning.** Heraf seer man da, hvor vigtigt det maatte være for vort Land, ved Steen-Giærder, levende Giærder og Pile-Plantning, at afskaffe efter Haanden, den aarlige og ubestandige Hægning med Elle-Pinde, som koster Bonden saa megen Tiids- og Arbejds-Spilde, ja dertil stiller os aarligen ved mange hundrede tusinde Faune Elle-Brænde. Lige saa stor Fordeel kunde ventes af, at efterfølge den brabantiske og flanderske (422) Oeconomie, hvor hvær god Bonde mager det saa, at han aarligen kand stive nogle hundrede Pile-Toppe. Dem binder han om Vinteren i Fagots eller maadelige Bundter, af hvilke enhver haver et par tykke Greene inden i, og de mindste Spirer uden om, sammenbundne med en Green af samme Slags. Sommeren igiennem ligge de og tørres: OM Efterhøsten stables de høyt op, ligesom Høe-Læs, paa Vogne, og kiøres til Stæderne at sælges, saa at mangel Bonde tager deraf alene, sin gandske Udgift. De følgende Tider ville viise os baade Nyttens og Mueligheden af meget saadant, som nu ikke agtes paa. Mangel suur og fiid Jord-Plet, som nytter Bonden næsten intet, kunde, naar den til saadan Pile-Plantning nøye var medtaget, indbringe den Danske, særdeles den Siælandske Bonde, aarligen fleere Penge, end en temmelig god Ager. (423)

Det Tredje Capitel.

Om adskillige Steen-Arter i den danske Grund,

Saa og visse Petresacta eller forsteente Ting.

Jordens Element i Dannemark er hidindtil betragtet, saa vidt den bestaaer i Ager og Eng, Tørve-Moser og Skov-Grund: De særdeles Væxter, som aarligen fremkomme deraf, ere ogsaa ikkuns i Almindelighed berørte, da deres adskillige Arter siden skulle opregnes, naar Ordenen fører os til Regum Vegetabile eller Væxternes Rige. Nu forefalder en anden Betragtning over den danske Grunds Indhold, saa vidt samme haver noget af det, der hører til Regum Minerale, eller adskillige særdeles Slags Jord- Leer- Sand- Steen- Metal- og Mineral-Arter. Hvad Steenen angaaer, da sees denne her til Lands næsten alene i nogle smaa afbrudte og løse Stykker eller saa kaldte Findlinger, liggende adspredte i eller over Jorden, men ikke i heele sammenhængende Klipper eller Steen-Bierge, saasom i Norge, Sverrig og visse tydske Provintzer, hvor den dybeste Grund bestaaer af en fast sammenhængende Steen, hvis Spitze her og der stikke frem af de Jord-Dekke, der ellers beklæder den, og fylder de jevne Dale imellem Klipperne. **Faa Steen-Bierge her til Lands.** Dette er anderledes her til Lands, hvor Grunden har ingen fast Steen: Dog undtages fra denne Regel nogle faa Stæder, hvor den dybeste Grund, saa vidt man veed, bestaaer enten af Klak- og Marmor-Steen alene, saasom paa Saltholm og ved Faxe her i Siælland, samt ved Mariagers Fiord og Daugbjerg i Jylland, eller (424) af Kalk og Kride midt imellem heele Lag af sammenhængende Flint-Steens Plader, saasom i Stevns-Herred; eller af Sand-Steen, saasom paa Bornholm, eller af Skiæver-Steen, af Sand-Steen og endelig graa og rødagtig Kampsteen, saasom paa Bornholm, Christians-Øe og Fuer-Land i Liim-Fiorden, samt Helgeland ved Eyderens Udløb. Om disse Sten-Bierges Art og Indhold bør Læseren vente nogen Efterretning paa dette Sted, og jeg vil give den, saa vidt mig mueligt er, skjønt ikke saa tilstrækkelig, som jeg ønskede.

Kalk-Steen ved Faxe. Den store og temmelig navnkundige Lands-Bye Faxe, et par Miile fra Ringsted i Syd-Ost, ligger paa et Kalk-Bierg, og haver ved Siderne mange Kalk-Steens Grave, som efterhaanden udhules til alle Sider, da Steenene bortføres til Kalk-Ovnene, og en Deel fattige Folk fortjene deres Brød derved. Nogle af disse Grave, som endnu ikke ere dybe, har jeg besøgt og seet mig omkring i dem; efterdi jeg hørde, at der fandtes, midt i den haarde Kalk-Steen, mangfoldig

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

petresacta: Den Umag fortrød mig ikke, og da jeg anden Gang drog derhen, i samme Ærende, fandt jeg tillige med Kalk-Steenen, eller paa Siderne af dens Lag, en anden feedagtig og ligesom i sit Flod hærdet Materie, hvilken jeg holder for at være Gips, da den ligner de Engelske Prøver af samme Slags, skjønt deres Farve er rødagtig, og denne, Couleur de Paille. **Forsteente Ting.** Af ovenbemældte petresactis eller forsteente Ting, tog jeg mange Prøver med mig, meest Søe-Væxter og Søe-Dyr, som viise, at Havet engang har været her, eller og at Faxe-Grund, ved en underjordisk Ild og Jord-Skiælv, er opløftet og fremskudt over Horizonten, saa denne Afgrund er bleven til et Bierg. Adskillige Slags Krabber, Østers, Skiæl-Fisk og Snegle, endogsaa de, som aldrig findes i vore (425) Vande, særdeles natutili eller conua Ammonis, Pyramidales & c sees her i Overflødhed, dernæst mange slags Søe-Planter og subtile Væxter, men fornemmelig det orientalske Hafgræs Sargasso og Corall-Træer i tykke sammenhængende Klumper, hvis Greene, saa tykke som Pibe-Stilke, sidde gandske ret tilsammen, ligesom Orgelværks Piber. Deslige heterogenea marina opfyldte den heele Grund, og uggjøre det meeste af den Steen, som brændes til Kalk, ja ogsaa bruges som Sandsten i Bygninger.

Mange og meget adskillige ere de Lærdes Meeninger, om den beqvemmeste Maade til at opløse det Spørgsmaal: Hvorfra komme de mangfoldige forsteente Haf-Væxter, Haf-Dyr og andre tydelige Kiendetegn af en Haf-Bund, som synes engang at maatte have været, paa en Deel saadanne Steder, hvor nu er tørt Land, ja høyt og bjergagtigt Land, end ogsaa meget langt fra Havet? Jeg meener, at, endskiønt mange enkelte Ting synes hvad de ikke ere, saa seer man dog her i denne samtlige Skare af overeenstemmende Vidner, ikke Feyl, naar man efter Syn og sund Sands, dømmer: Der har eengang, Gud veed naar, været en Haf-Bund paa alle de Stæder og store Landstrækninger, hvor Havet haver efterladt sig bemældte Vidnesbyrd. **Tvivls-maal.** Dette kand ikke have Sted, uden at tilkiende det nu værende Haf en proportionerlig Mængde af saadanne Strækninger, som fordom have været tørt Land, og nu er Haf-Bund: En Omskiftelse langt større og almindeligere end den, der i de sildigere Tider er skeet ved maadelige Oversvømmelser, hvilke, hvad de høye og særdeles bjergagtige Lande angaaer, ikke kand have Sted saaledes, som i en Strimmel af nedrige Marschlande. En saadan almindelig Forvirrelse, som den der nu kiendes paa Jordklodens (426) Overflade, setter forud, at Jordkloden eengang, ved underjordisk Ild, eller nogen anden os ubekiendt Aarsag, har i sine Indvolde følt saadant et Stød, som forrykkede dens centrum gravitatis, følgeligen dens første Jevn-Vægt, og der ved gjorde dens lige Gang, til saadan en skeev Gang, som den nu virkelig har i sin daglige Omdreyelse, ja den og Saturnus holdes af nogle for, at være blant alle Planeter, de eeneste, som har den, da de øvrige i vort fystemate planetario menes at gaae deres jevne ordentlige Gang, bærende begge Axes lige høyt. **Formodning.** Dette lades os formode, at Jorden af sin Begyndelse har gjort ligesaa: Settes det, saasom, ikke urimeligt, da kand den Forandring tillige antages for en rimelig Grund og Aarsag til det Underlige som her spørges om, nemlig da Jordkloden begyndte at declinere fra den lige til den skeeve Gang, saa var det en naturlig Følge, at de forige Hafs-Vande maatte, paa den eene Side slumpe over og udstyrtes paa meget saadant Land, som tilforn var tørt, men paa den anden Side, ogsaa dette, at Vandene forlode meget af deres forrige Haf-Bund, og efterlode sig samme i saadan Skikkelse, som vi nu finde den, nemlig tør, dog saadan, at den sees, eengang at have været en Hav-Bund. Resten af Doct. Thom. Burnets System, om den første Verdens Skikkelse og Syndflodens Virkning, er mig ikke antagelig, fordi det saa lidet bestaar med den Hellige Skrift, som med anden Forfaring. Men i hans Meening om Syndflodens Følger, i Henseende til Globi skieve Gang, ved sin daglige Omdreyelse, seer jeg, paa den eene Side, intet

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

enten urimeligt eller Skriftstridigt, og paa den anden Side, baner det Vey til at finde Grund og Aarsag i den underlige dog øyensynlige Sag, som her hensigtes til. Hvo som søger meere til Oplysning herom, (427) henvises til det Hamborgske Magazin YTom. XIV. Pag. 227, hvor Hr. Sam. Christ. Holmann torde give ham meere Satisfaction, end alle forrige Jord-Theorister, ved sin Abhandlung von dem Ursprunge der See- und anderer fremden Cörper, die sich nun auf dem Erdboden befinden. Uden Tvivl er denne gode Mand, ved ovenanførte Setning, grundet igien paa en Deel af Burnets Systema, kommet Sandheden noget nærmere end alle Forgængere paa samme Vey, og Faxe Kalk-Bierg, som haver givet Anledning til denne Digression, gjør mig den Meening i det mindste allerrimeligst, eller dog mindre urimelig end en Deel andre.

Marmor og Kalksteen paa Saltholm. Den liden Øe Saltholm i Øre-Sund, en Miil Østen for Kiøbenhavn, har under sit tynde Jord-Dekke, en Grund af Kalksteen og derunder igien en Marmorsteen, som tager vel mod Polering og bruges undertiden til Bordblade, af hvilke jeg har seet nogle Stykke. Dens Farve er lyseguul og graae, med mørkagtige Aarer. Fine Flintesteene findes og i den Grund, og da de tillige med Resten, føres til Kalk-Brænderiet uden for Stadens Øster-Port, saavelsom paa Kastrups-Verk, haver jeg deraf faaet nogle Snee-hvide Flusser, til Anseende som den fineste Porcelaine, skønt alt for glasartige og skiøre til det Brug. Det rareste, som fra Saltholmen er kommet mig for Øyne, og af en god Ven foræret, er en Echinit, hvis convexe Side findes gandske bedekket med de allerfineste Crystaller, et Stykke, som jeg agter meget høyt. Paa at bryde den Saltholmske Kalksteen, arbejde sim Sommeren af nogle hundrede Menniske, som derved, og ved at føre den til Kalkovnene, vinde deres Brød, og have sparet Kiøbenhavn, (428) ved dens Opbyggelse efter Ildebranden, mange Tønder Gulds Udgift. (*)

(*) Man maa undre over, at Nøden ikke før haver lært denne store Stad, at benytte sig af en Fordeel, som havdes saa nær ved Haanden, da dog samme ikke har været ubekiendt i ældre Tider, hvilket sees af Biskop Stigoti Brev, som tillader Kiøbenhavns Borgere at bryde Kalksteen paa Saltholm, og lyder saaledes: (Skrevet på Latin)

Kalksteen ved Dagberg og Mønsted. Videre brydes Kalksteen ved Dagbiere og Mønsted i Viborg-Stift, hvilken haver der ligesaadan Søgning, som Sægeberg i Holsten, og hentes langt fra til Vogns, med temmelig Bekostning, særdeles siden Kalk-Brænderierne ved Mariagers-Fiord nu ikke meere bruges saa flittig som tilforn, efterdi Skovens Eyere finder den Omgang alt for Kostbar (**). Ellers ere de Mariagerske Kalk-Gruber baade mange og meget dybe, da deres hule Gange gaae i vidtløftige Strækninger hen under Jorden.

(**) I Thye findes og Kalksteen, men for Mangel paa Ildebrand kand ikke brændes uden stor Bekostning.

Ved Stevens Klint. I Stevns-Herred skiuler Jordens Overflade dels Kalk-Steene, blandet med smaa Coral-Greene, deel Kriide, dels heele flade Skiver (429) af Flinsteen, hvilke adskillige Strata eller afvexlende Lag, ere bedst synlige mod Haf-Kanten, hvor det navnkundige Forbiere Stevns-Klint, i en steil Nedsynkning af 50 til 60 Alnes Dybhed mod Strand-Bredden, er blottet ved Vind og Vand, da det sidste efter haanden udriver saa meget der af, at man ikke uden Forundring, sees bemeldte adskillige Lags Afvexling, som tillige indeholde en Deel Petra-Facta, om hvilke saa vel som Flintsteenens forunderlige Sammenhæng, siden skal meldes noget meere.

Kridbjerg paa Møen. Møens Klint bestaaer, for den største Deel, af Kridbierge, meget høyere end Stevns Klint, mod Hav-Bredden, og der hos ved Veyret saa vel som det oven fra skyllende Regn-Vand, samt undertiden neden fra opstigende Hav-Vand, saaledes udhulet, at vise Stykker af Kridsteenen findes adskilte fra Bierget, ligesom frie staaende høye Colummer og tituleres med særdeles Navne, som ved anden Leylighed anføres. Svovlagtige Riis-Bøller Pyrites, Elle-Kongens Kugler, Belemniter Elle-Kongens Lys eller Vette-Lys, Echinter, Ætiter og deslige findes her endnu fleere end ved Stevns Klint. Kride-Stenen, som er Klintens Hoved-Væsen, falder særdeles paa nogle Steder, fuldkommen fiin og hviid, saa at den her fra hente til Uden- saavelsom Indenlandske Stæder. (*) (430)

(*) Om de Møenske Krid-Bierge, hvis lige ikkuns findes faae Stæder i Europa, haver G. Agricola allerede i sin Tiid været underrettet, skjønt han tog meget Feil i den Meening, at Landet var øde, enten da eller nu: (Fortsætte på Latin)

Paa Bornholm. Udi den Bornholmske Grund, som ved sin Afvexling, forstiller snart det jevne Dannemark, snart det Klippe fulde Norge, findes adskillige rare og til Deels meget nyttige Steen-Arter, **Cement-Steen.** saasom i Linens Gaden i Aakiær Sogn, Cementsteen kaldet Trøssel eller Tarras saa ædel og god, at Muurmesternes Attest bevidner, den er 10 pro Cent bedre end den Hollandske. Marmor. Sammesteds falder en dunkel-graae, deels ogsaa brunagtig Marmor, blandet med Svovel-Kiis, som i Polering gjør den anseelig. Den føres til Kalkbrænderierne.

Søe-Steen. Til samme Brug anvendes ogsaa Lapis Suills Se-Steen, som og kaldes Stink-Steen, fordi den, ved at gnides, giver en svovlagtig Stank fra sig, ligesom dens Væsen er med Svovel stærk impregneret Crystal, skjønt mørk og uigennemsigtig. Af den Sort findes i Aaker Sogn heele Klipper, og giver allerbedste Cement. Af den nyelig anførte mørkagtige Marmor, ere de fleeste Kirker paa Bornholm bygte, særdeles den store Kirke i Aa-Kirke-Bye, med alle sine Piller og Hvælvinger, skjønt man haver overstrøget Stenen med Kalk, og betaget den sin bedste Anseelse.

Sandsteen. Ved Nexøe brydes en Sandsteen, bedre end den Nederlandske Caret. Af Begyndelsen vare dens lag alt for tynde, men da man ved Udskibning til Kiøbenhavn, har Arbeydet sig dybere ned, findes Lagene tilstrækkelig tykke og meget haarde. Denne Steen sælges hver Cubik-Faun for 15 Rdlr.

Anden Sort. En Dito ved Hasle, falder meere løs i Gruset, ongefær som den franske Caret. I begge slags Sandsteen sees undertiden Tegn til det (431) man kalder Dendriter, eller en Forsteenelse af Væxternes Rige. Dog meener jeg, det er kunds en mineralsk, meest guulagtig Saft, som har trængt sig ind i Steen-Lagene, og der udbredet sig meere eller mindre, ligesom den har fundet Vey for sig, og dette ligner en Ramisication af Tang eller deslige Væxter.

Ved Snogebek og Nexøe, falde mange slags sribede og massede Flusser, af røde-brune og graa Couleur, hvis Aarer løbe ligesom de i Valnødde-Træe, saa at de ved Polering faae en herlig Anseelse.

Qværn-Steen. Mølle-Steenen findes paa adskillige Stæder, meest Sønder paa Landet.

Skiver-Steen. Skiver-Steen af Brun Farve, med Allun imellem sine Plader, viser sig ved Boren i Aakiær Sogn, under og omkring Krut-Huuset, i stor Mængde. I Glassuren gjør denne Steen samme Virkning som Magnesia eller den egentlige Bruunsteen.

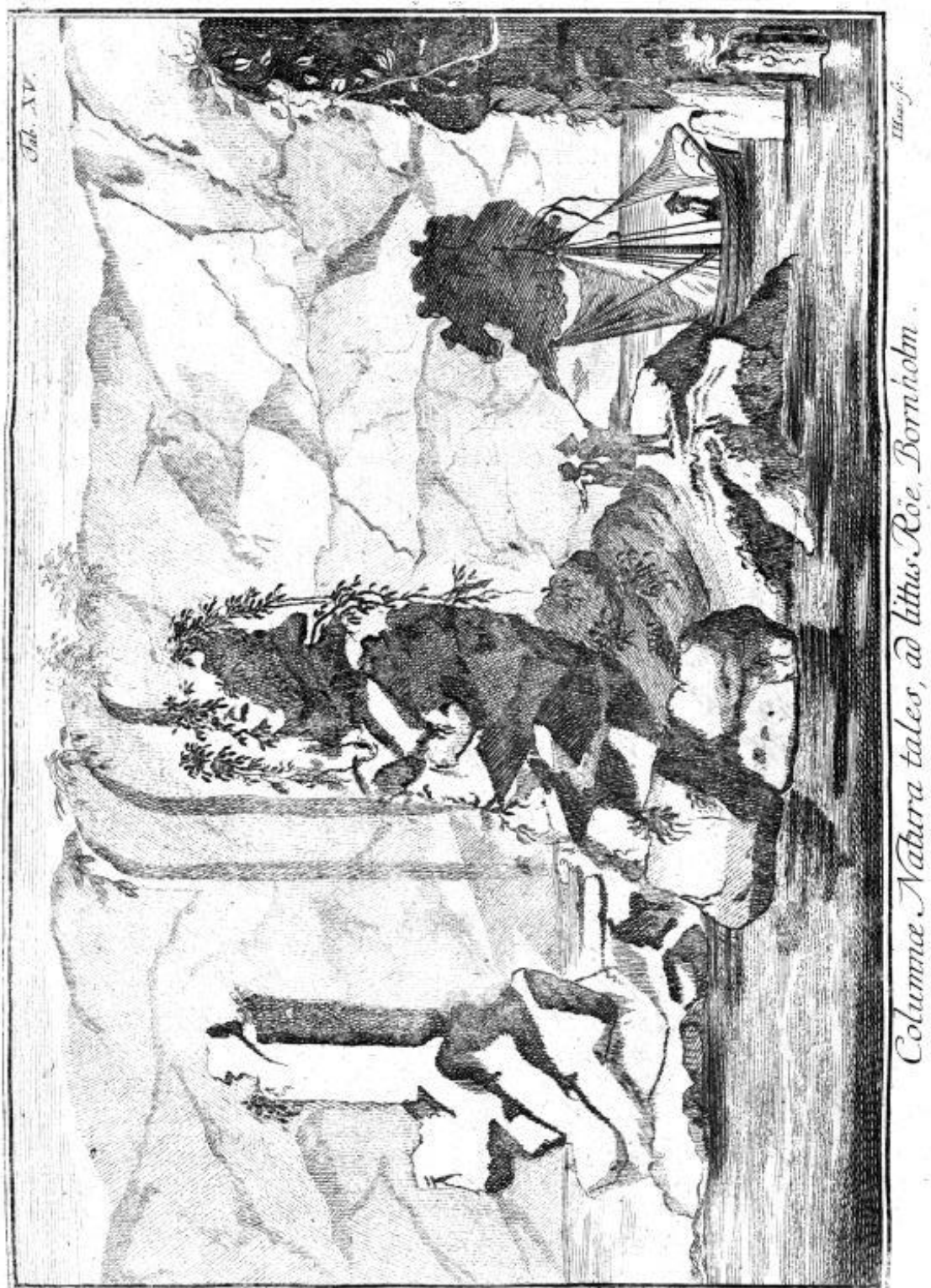
Rus Glas. Glacies Mariæ eller Rus-Glas findes i Rotskiær Sogn i Ringe-Bakken ved Søen.

Agat. Næst ved i Ringe-Dalen, sees heele Klipper af rød og hvid Feldt-Spath, og heele Gange af graa-agtig Agat, meget haard og transparant, saa og en Ametyst Flus i Crystal-qvartz, ved Gudhiem i Vaabe-Aaen.

Steen-Kul paa adskillige Stæder, imellem Kiøbstæderne i Rønne og Hasle. Dres Miner har man paa nogle Aars Tiid, forsøgt at aabne og føre til almindelig Nytte, men ikke endnu fundet dem vel brugelige, formedelst det meget Svovel, som de have i sig. Dog haaber man, de skulle blive bedre, naar man kommer dybere ned i Grunden, hvor med nu atter giøres Forsøg. (432)

Crystaller. De saa kaldte Bornholmske Diamanter ere ikke ubekiendte. Egentlig ere disse ikkuns smaa Crystaller, omgivne med en Skorp af saadan haard Steen, der kiendelig sees at have været en leer-agtig Materie, som Vandet paa Strand-Bredden, hvor de findes, haver arbeydet i runde Kloder, saa store som Hollandske Ost, hvilke de og ligne efter udvortes Anseelse. Naar de sønderslaaes, finder man i Middel-Puncten en Hule, hvis Diameter kan være 6 á 7 Tomer, og dens Sider ere besatte med en Mængde smaa Crystaller, mestendeels umoedne, dog nogle undertiden saa fuldkommen klare og skønne, at de, lige saa vel som de Bøhmske Steene, kunde bære Navn af Diamanter. Ligesaadanne forsteente Leer-Klumper har jeg fra Italien, dog mindre end de Bornholmske, og af lysere Skorpe, men indvortes med samme slags Huulhed og crystallinske Partikler, saa det synes Naturens sædvanlige Vey, at concentrere de til Crystallisation beqveme Deelee midt i Steenen, samt der at skaffe dem Rum, ved en saadan Caviæt, som reyser sig af Skorpens Sammendragelse efterhaanden, ligesom Steenen hærdes. (*) (433)

(*) I nogle Agater, ja ogsaa i Flintesteene, findes her og andensteds, lige saadanne med Crystal opfyldte Huler: om dem taler Ol. Borrichus in Actis Medicis & Physic. Hafn. Tom. V. p, 199, saasom om noget forunderligt, der lader os giætte, enten det har været lidet Salpeter, som tillige med Vædsken, er indelukt i Steenen, og der har dannet disse Crystaller Kanter, eller og det er Vandets Egenskab, at dannes saaledes, naar det først er rensat fra alle vedhængende fremmede Deelee.

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

Velædle Hr. Byeskriver Birck, saasom født paa Bornholm, forsikrer at der i visse dybe og fæle Berg-Klyfter, hvor Klippen har givet sig fra hverandre, findes anseelige Stykker Berg-Crystal, hengende i lange Tapper, og at han, af Begiærlighed efter at faae saadant Stykke, begav sig i en Fare, som nær havde kostet hans Liv. Denne naturkyndige og i fleere Henseender velfortiente Patriot, saasom forhen værende Kongel. Mineral-Inspecteur, har i det som hidhenhører, opdaget mange Ting her til Lands, samt forsynet mig med nogle Snese Prøver af mineralske Jord- og Farve-Arter, hvilke saa vel som flere siden skulle anføres, naar jeg først har nævnet et par Steen-Bierge, med deres Indhold her til Lands, samt andet Steen-Arterne i Særdeleshed angaaende.

Naturlig Steen-Stytter. Blandt andre Mærkværdigheder paa de Bornholmske Steen-Klipper, er af meerbemældte Hr. A. Birk forestillet i hosfølgende Regning, det som sees ved Stranden i Røe-Sogn, nemlig først et par temmelig høye og i Vandet friestaaende Steen-Stytter. De eene af disse haver intet særdeles, uden dette, at Overdeelen bestaaer i et heelt og næsten firekantet Stykke, hvis uordentlige Piedestal er høyere end Columnen selv. Men den anden som er lidet høyere, maaskee en snees Alne, forestiller øverst nogenledes, Liigheden af et Menninske Forhovet, med Pande, Næse og Hage, særdeles naar den sees fra Vand-Siden, (434) og da Overdeelen just er begriet med noget lidet Buskværk, saa giver dette Anseelse af et Hovet-Haar, som er en ret artig lusus naturæ. **Hule i Klippen.** Næst ved i Fieldet, falder Aabningen af en mørk og fæl Hule, hvis Dybhed ikke vides, da Referenten alene havde prøvet at gaae nogle Favne frem ad.

En anden Slags Aabning sees lidet derfra i samme Field-Side, og den bestaaer i trende fra øverst til nederst parallel-løbende store Sprekker eller Klyvter, med Kanterne paa begge Sider saa jevne og glatte, som hvis de havde været skaarne med en Kniv, i Steden for, at et andet revnet Field, viser mange ujevne Kanter. Herhos er dette mærkværdigt, at bemældte Sprekker gaaer vidre ind i Landet, efter samme Direction af Linierne. Thi skjønt de paa nogle Steder skiules under Jorden, fremkommer dog deres Strækning paa nye igjen, og giver hos eftertænksomme Folk, den Formodning; at Klippe-Grunden saasom det gandske Eylands Underdeel, engang maa være brusten og revnet, ved Jordskielv eller underjordisk Ild. Til denne sidste sees paa Bornholm fleere Tegn i Steen- og Jord-Arter, ja i saadanne Træ-Kul, eller forbrændte Træ-Stammer, som ved Tidens Længde og Grundens Svovlagtighed ere halv metalliserte, eller egentlig blandede med og dels indsluttede i en kaaberagtig-vitriol- og Svovel-Kies. Det kunde kaldes Lignum carbonarium pyrite imprægnatum, subaqvolsum.

Paa en anden Strand-Kant ved Navn Teyen, sees, ikke uden Forundring, trende krumme og temmelig store Indhulinger i Klippen. De kaldes Salt-Ovne, fordi deres Underdeel nogenledes ligner runde Bager-Ovne, endskiønt de oven til ere aabne. De ere ikke murede eller opsatte med Kunst, men naturligviis i Steen-Klippen. Oprindelsen (435) til det Navn Salt-Ovne, vides ikke, thi at man i Øster-Søen hvor Vandet holder saare lidet Salt, skulle have brugt Ovne eller Gruer til Salt-Syderie, er ikke rimeligt.

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

Skiver- og Sandsteen paa Fuerland. Fuerland, en liden Insul i Liim-Fiorden, bestaaende af et Kirke-Sogn, adskiller sig, ligesom Bornholm, fra den almindelige danske Grund, ved et Steen-Bierg kaldet Rødsteenen, en Klippe, som efter Anseelse, i Dybheden strækker sig over Landets søndre og vestre Side, hvilken derfor ikke heller er saa frugtbar som det øvrige, helst Jorden derover er meget mineralsk og særdeles Jernholdende. Klippen stryger hen under et høyt Bierg, ned ad Fiord-Siden, hvor den saasom blottet, viser sig i sine adskillige Lag. Disse holde først Sand-Steen og derunder en haardere Steen af rødagtig Farve, hvilken naar den er brændt, trækkes dens Deelee af Magneten, og sluttes altsaa at have Jern i sig, ligesom nær derved findes en sortagtig vitriolisk Jord. Sammesteds sees et Bierg af Skiver-Steen, staaende paa Kanten. Det er ikkuns hundrede Faune fra bemældte Røde Klippe, og om de i Grunden røre hverandre, vides ikke. Ellers er og i dette Bierg en dyb Hule, som haver givet Anledning til Almuens Fabler om en Skat, der skulle bevares af en Drage ec. Én siges at have været driftig nok til at lade sig der nedhidse ved er Reeb, hvilket blev afbrændt, og lod Mennisket blive tilbage; dog denne og fleere deslige Legender ey fortjene megen Biefald.

Steenart paa Helgeland. Endnu henhører til samme Classe, den Øe Helgeland i Vester-Havet, ved Eyderens Udløb, og altsaa sorterende under Hertugdømmet Slesvig. Fordum haver den havt mange Kirke-Sogne, (ja som man meener den Frisiske Konges Radebods Residentz) men nu ikkuns eet Sogn, og samme bortskylles efter Haanden ved Strømme og Bølger (436) saa kiendelig, at lidet meere er tilbage, end den høye Side, som er en Steen-Klippe, deels rød, deels hvid af Couleur. (*) LatinDerhos er den blandet med Qvartzagtige Aarer, hvilke man fordum har anseet for at være Berg-Crystal, hvorfor nogle Italiæner bleve sendte derhed, som fandt Steenen beqvem til at brænde Gips af, saa og til Zirater i Grotterne. Paa den søndre og vestre Side af Klippen, findes nogle dybe indhulede Stæder, som bære Navn af Nubbengatt, Gunggatt, Pipersgatt. Om det sidste siger et Mscriot. Citeret af Hr. Justice-Raad Langebeck i Actis. Societ. Scient. Hafn. Tom. VII. P. 442 saaledes: Als eine zierliche Fabel wird erzahlet, es sey ein Eingang in der See, und führe einen Communion-Gang biz Segenerg, also ebenmatziger Ausgang seyn soll. Gewitz aber ist es, datz dieses Loch sehr tief unter dent Lande, unterwertz hinabgehet, und im Eingang so glat, datz varan zu zweiseln, ob die See es solcher Gestalt ausgearbeitet. Man wird auch gewahr, datz unten Wasstzer und eine starke Luft ---- weilen aber augenscheinlich, datz Menschen-Hände daran gearbeitet, als mutz man glauben, datz es zu der Zeit ein vornehmes Grab, oder es haben auch die Alten ein Berg-Werk daraus haben wollen, und find also schachweise in die Erde gegangen, Ertz zu suchen, weil der Eingang einem Stollen Ganz nicht ungleich. (437)

Den Anledning, som gives velbemeldte Hr. Justice-Raad Langebeck, til at anføre dette fragmentium Mscript. Er de Norske Bergverkers Historie, hvormed han fra p. 235 til 526 haver giort saa god Begyndelse, at det Følgende begierligen ventes af Natural-Historiens Elskere. Og endskiønt de Norske Bergverker ere hans egentlige Øyemærk, haver han dog, i dette første Stykke, medtaget ikke alene den Danske, men ogsaa den Svenske Mineral-Historie saaledes, at begge Nationer derved ikke lidet ere ham forpligtede. Til dette Skrift i bemældte Act. Societ. Hasniens. Tom. VII. Henvises Læseren, som søger noget udførligt i den Materie om Danske Metaller. Jeg vil deraf, saa vel som af nogle faa andre Patriots indhentede Beretninger, saa korteligen melde det, som mit egentlige Øyemærk udkræver, naar jeg først har sluttet den Artikel om Sten-Arterne i Dannemark, som give Anledning hertil.

Jeg meener her, næst efter de saa anførte Klipper eller egentlige Steen-Bierge, adskillige løse Sten-Arter, saa vidt de fortjene at tages i nogen Betragtning, da Metaller, Mineralier, Farver og andre særdeles Jord-Arter skulle siden opregnes.

Løse Steene allevegne paa Marken. Af Marmor- Steene findes her, foruden de omtalte faste Lag, paa Bornholm og Saltholm, mange og meget adskillige Sorter, naar man vil nøyes med dem i maadelige smaa Stykker af et Par Cubik-Fod eller dobbelt saa store, skønt det Arbeyd, som paa dem skulle anvendes, mindre ville lønne sig, end naar det foretoges paa store Bloke. Følgeligen sigtes her ikke til Nyttens, men alene til Tingenes Natur, og da forsikrer jeg, at saa vel vore Marke og Skover, som særdeles vore Strand-Bredder, følgeligen ogsaa Stadens broelagte Gader, (438) ere bestrøede med en stor Mængde af ægte Marmorsteens Stykker, midt iblant Kampesteenene. Saa at i deres raae og ubehøvlede Tilstand, skiules den Skønhed og Fiinhed, som fremkommer, saa snart man lader dem polere, da baade deres Aarer, Glands og Farve er meget skøn, og i nogle Stykker saa skøn, at de strax maa kiendes for ægte Porphyr, Granit, Petrosilex eller Jaspis Art. **Deriblandt Marmor-Arter.** Jeg siger dette ikke efter formodning, men af Erfarenhed, og kand selv fremvise 35 Sorter af deslige daglig forekommende Danske Marmor-Steene. Ofte findes ogsaa blant vore almindelige Mark-Steene, en maadelig Klump af det saa kaldte Krage-Sølv eller Glimmer, mica, og deri en stærk Blanding af smaa ægte Granater, som uden stor Vanskelighed, løses og adskilles fra den øvrige Massa.

Hvorledes disse, tillige med saa utallig mange almindelige Graa-Steen, efter Haanden ere opskylde fra Hav-Bunden til Strand-Bredde, synes ikke saa underligt, som dette, at alle Marke og Skove, entet endnu ere, eller og nyeligen have været, ligesom overstrøede med en utallig Mængde af andre løse Steene, særdeles den graae Kamp, hvilken ikke kand holdes for andet end Kandter af sønderslagte Klipper, som i en stor Oversvømmelse, være sig Synd-Floden eller nogen anden, ere ved Vandbølgerne henrullede paa de Steder, hvor de siden have lagt, og med Tiden ere nedsiunkne, eller og med den tilflyttede Jord, saa dybt bedekte, at nogle af dem ligge én eller fleere Alne under og tre til fire Alne over jorden (*) (439)

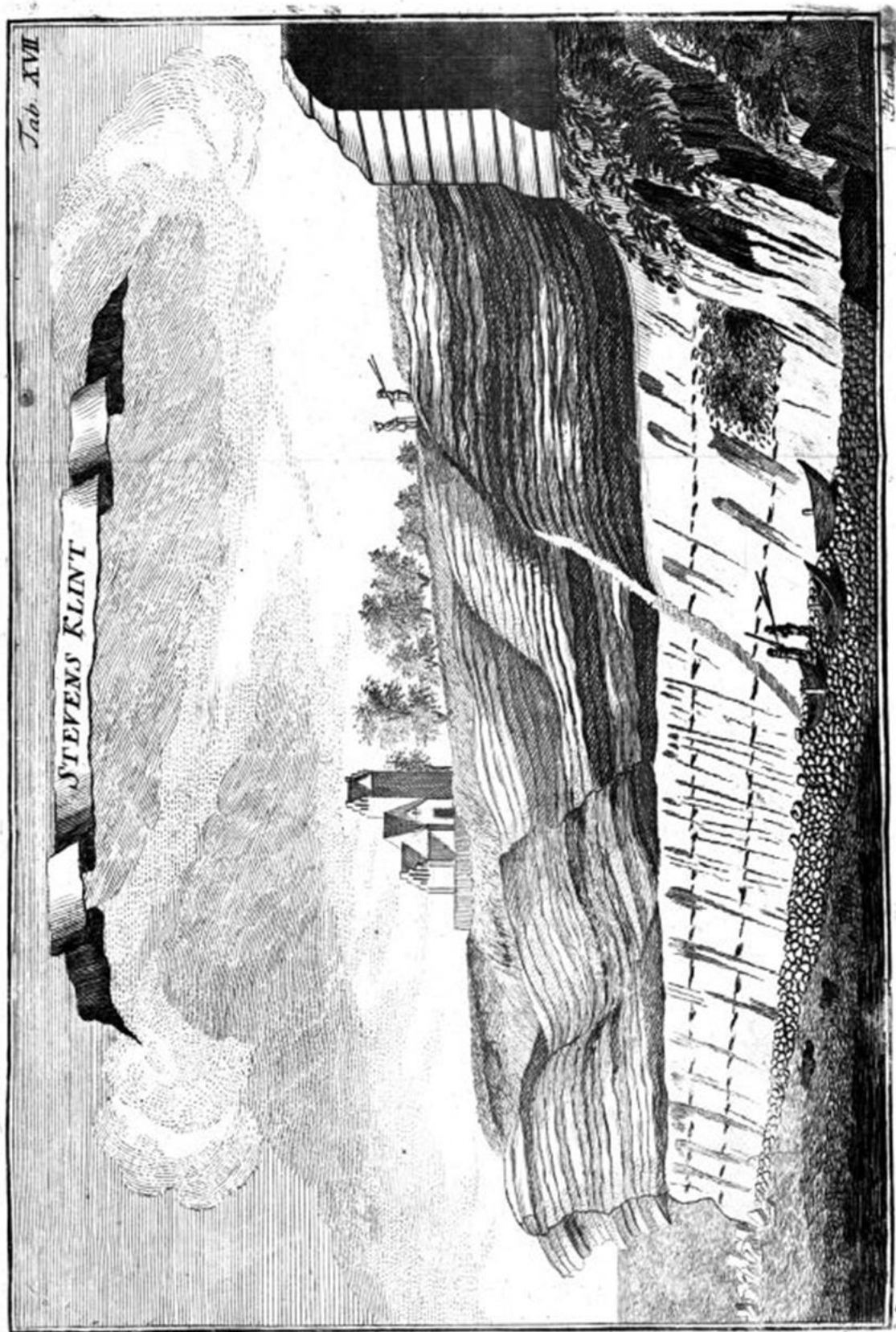
(*) Dersom man antager den nyeligen anførte Meening, at en stor Deel af Jord-Kloden, som nu er tørt Land, haver tilforn været en Hav-Bund, da bliver det mindre vanskeligt at forklare, hvorledes disse utallige store og smaa Kamp-Steene ere komne til at ligge paa vore Marker.

At disse Kampsteene skulle have en slags vegeteren de Kraft i sig og efterhaanden voxe til, er Almuens Tanke, men uden mindste Grund, hvilket allerkortest kand bevises af vore mange ældgamle Runesteene, med uforandrede Bogstaver og af samme Størrelse, som O. Wormius haver fundet dem for meere end hundrede Aar siden. **Usædvanlig Steene.** Af store Kamp-Steene findes maaskee den allerstørste her til Lands, ved Hesselager i Fyen, og forestilles i et MSS fra Hr. Geheime-Raad Adellers Haand, at være 54 Alne i Omkreds, men i Længden 22 og i Breden 15 Alne. Meget mindre dog usædvanlig stor, er den saa kaldte Svane-Steen paa Møen, hvilken Hr. Dyssel efter sin Beretning i det Oeconomiske Magazin Tom. I. p. 248, haver fundet at holde 22 Alne i Omkreds. Af denne Klamp ere i de sidste Aaringer, særdeles i Kiøbenhavns Egn, mange tusinde Qvadrat Alne ophugne og henførte til Bygninger, ligesom i de ældste Christendoms Tider, nogle hundrede Kirkers Mure, og efter haanden de fleste Herregaarders Fundamenter, deraf er bygte. Saa begynde og nogle Bønder at kløve Kamp-Steen til Ledestykker i Husene. Steen-Brier. Skade er det,

at man ikke ogsaa paa fleere Steder, haver gjort det samme, som nyligen ved Ledreborg og Herlufsholm er skeete, hvor nogle skønne faste hvælvede Broer der af ere bygte, hvilken Brug, naar den blev almindelig, særdeles paa Lande-Veyene, kunde tiene meget til at spare Skovenes kostbare Ege-Tømmer. **Steen-Gærder.** Siden det Aar 1695 alvorligen blev befaleet, at lukke Markene med Steen-Giærder, ere mange Agre blevne befriede fra denne unyttige og Frugtbarheden hinderlige Byrde. I dette Arbeyd staaer endnu meget tilbage paa mange Stæder: dog (440) kiender jeg de Egne, særdeles paa Øen Als, hvor en maadelig Kamp-Steen, som er meget rar, kiøbes med 2 Mk. Én af mine bekiendte Venner, som anvendte store Penge paa at sette saadant Steen-Giærde, lod paa den allersidste, udhugge disse Ord, som for imitationens Skyld, fortiene at igientages:

----- proaerunt hæc faxa futuris,
Qvæ modo mut atacent, ses post mea fats loqventur
Me successuris consulnisse bene.

Flint-Steens sammenhængende Lag. Om den forunderlige Flint-Steen, som I vise Lande er meget rar, men her til Lands almindelig, agter jeg det værd at anføre nogle Specialia, til Tieneste for dem, som eftertænker alle Natur-Lærens Deelee, med meere end sædvanlig Opmærksomhed. Af denne Slags Steen sees et særdeles rart og, saa vidt jeg veed, et næsten mageløst Syn, paa den tilforn omtalte Stevns-Klint, eller et temmelig høyt Forbjerg af Stevns-Herred, hvor Landets Grund bestaar, næst Jord-Skorpens Overflade, af lutter Kalk og Kride-Steen, men der imellem lutter Flint-Steene, ikke afbrudte eller i smaa Stykker, saasom andensteds, men i sin heele sammenhængende Masse eller Dey, som afvexler med Kalk-Steenens Lag, og det ikke én men mange Gange, saa at det giver et særdeles forunderligt Syn mod Søde-Kanten, hvor Vind oh Vand har blottet disse adskillige Strata, af 2 til 3 Qvarteers Tykhed, ligende deels gandske horizontale, deels i en krum Bøjelse eller Bølgeviis, særdeles ved et Sted, kaldet Mande-Hovedet, da Klinten ellers er over én Miil i Strækning, og dens lige opstigende Høyde 100 til 120 Fod, visende, saa et Lag Kalk. Saa et Lag Flint-Plader lige indtil Haf-Bredden: I de nederste Lag møder Kride i Steden for Kalk, og i Steden for (441) den jevne Flint-Plade, **Paa Stevens Klint.** Følger en meere knudret og ujevn Flint. Et Eksempel, som afviger fra Hr. Wallerii Meening, i hans Svenske Mineralogie p. 78 = 91. da han ikke stauerer nogen fast Flint-Kløft. Om dette og andet, Klinten vedkommende haver den Kogelig Archiv-Tegner Sören Abildgaard, Aar 1759 udgivet en læsværdig Afhandling. Efter at han deri har beskrevet, saa og ved Tegninger forestillet saavel Stevns-Klint selv i Prospect, som og de adskillige Fremmede, og deels af Dyrenes, deels Mineralernes Rige oprindelige Ting, saasom Pyrutes eller Riisboller, Crystaller, petrescerte Sneyler, Muslinger, Søde-Pindsvin og fleere Ting; da forsøger han at opløse det Spørgsmaal, om Oprindelsen til Stevns-Klint, betragtet i sin nærværende tilfældige Dannelse, følgerig Flint-Steenens Generation. Meening om Flint-Steenens Generation. Hans egne Ord fortiene her at læses, saaledes som de staae pag. 14 seqv. ”Da jeg, siger han, har viist, hvorledes Naturen her fremviser de ommældte Skabninger snart i Kride-Steen eller Kride og snart i Flint paa eet og selvsamme Sted; saa tænker jeg, det er ikke af Veyen, at jeg endnu opholder mig lidet ved at uddrage de Slutninger om Flintenes Frembringelse, (generation) som Naturen selv gandske eenfoldig synes at vejlede os til: og da meener jeg, at det alt sammen giver en fuldkommen grundig Anledning, til at troe, at Flinte-Steen genereres af Kridt; thi hvorledes skulde ellers saa mange organiske Legemer af de beskrevne Echinites og deres Pinde, saavelsom adskillige Conchæ, Skaller og Søde-Væxter, være komne ind i Flinten, og Søde-Dyrenes tillukte Skalle indvendig være bleven

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

opfyldt med Flindt. Vil man nu spørge, af hvad Grund Jord-Flinten, og de i samme, skjønt sparsom forefundne og forhen beskrevne, haarde (442) Crystaller, Qvarz-artede Druser, Kiisel eller Qvarts-Sten, saa og Agath, fornemmelig i Stevns-Klint, har sin Oprindelse? Da, efterdi selv samme testacea marina og andre petresicata findes i Flinten, som i Kride eller Krit-Steen, ja da der ogsaa i mange overbrudte Flinte-Steene, findes endnu Spoer af den coralliniske Sammensettelse, og desuden mange smaa Søe-Pindsvins-Naale, af hvilke den forhen beskrevne Krit-Steen i Stevns-Klint næsten aldeles bestaaer; saa kand man ikke andet, end fornuftig overtales til at roe og svare, at Flinten har muelig sin Oprindelse og Grund-Jord af Krit-Steen og Kride. Dog her ved vil det maaske være mig ligesaa vanskeligt, at viise hvad det har været Hr. Hof-Raad Neumann ugiørligt, at komme efter, hvad det skulle være for en Væske, der, efter hans Meening, corroderer eller opløser Flinten og forvandler den til Krit (a).

(a) See Hr. Hof-Raad Neumanns Medicinische Chymie, zweite Auflage, Zullichau 1756 zweiter Band, das 16 Cap. Von der Kreide, pag. 660.

Men kunde ikke saadan Flinte-Generation have sin Oprindelse af en i Kride eller Kritsteen forstopped og stillestaaende (flagnerende) Vædske eller Fugtighed, som settes i indvortes Bevægelse ved en Art af Forraadnelse eller Mugenhed, hvorved, allerhelst i en meget lang Tiid, de jordiske Deelee meere og meere opløses og foreenes, formedelst den liden Vædske, som er der udi, tillige med det her saavel som næsten allevegne sig indfindende og forunderlig virkende fine Pglogiston eller brændelige Væsen? Dette har jeg saa meget meere Aarsag til at slutte, som jeg nogle Gange i den møre Kritsteen, hvor der var skeet en Begyndelse til Flinte-Generation, har tillige funden en grønagtig (443) eller blaalig Sliim og Mugenhed. Paa denne og næsten ingen anden Maade, anseer jeg det mueligt at forklare, hvorledes de tætte sammenlukte Echinete-Skalle, saavel som Conchæ og Mussel-Skalle, kand blive fyldt med den haarde Flint, endogsaa naar de ligge i et Krit-Lag, gandske omgivne med Kride eller Kritsteen, og deres tætte fine Skall, dog ved alt dette, oftest beholder sin alcaliske Natur, alene den findes gemeenlig forandret til en spat-arted Sammensettelse. Naar nu en vis Deel Krit-Jord saaledes bliver gennemtrukket med en stillestaaende og forsulende Vædske, da skeer uden Tvivl adskillig Forvandling og Mineralisation, enten til grov eller fiin Kissel-arted Sten, saasom Flint, Quartz eller Crystal, eller og alkalisk Spat og Spat-Crystaller, eller en Forvandling til Riis eller anden Ertz, alt ligesom der er meere eller mindre Væske, tillige med meere eller mindre, grovere eller finere, løselig eller inderligst indblandet og med de tørre jordiske Deelee foreenet brændeligt Væsen for Haanden, og tillige, ligesom Styrkningen (Coagulationen) og Udtørrelsen (Exsiccationen) langsomme eller betimeligere bliver fuldført. Desuden foraarsager vel ogsaa den alcaliske Jords Fiinhed og Tæthed, saavel som og en mineralisk Salt-Væsen, en Forskiællighed i de Kiisel-artede Steenes, Spat-Arter, og Ertzers Frembringelse. Disse mine Tanker synes at bekræftes af det, som den berømmelige Ole Borch anfører i Actis Hafniensibus (a) om indsluttede Vand-Draaber, baade i luft tæt Agath og midt udi Crystal-Steen: ligeledes ogsaa af det, som Henkel fortæller (b), at der i det Ilmenoniske (444) (a) Vid. Acta Hafniensia, Vol. V. p. 200.

(b) See Henkels Pyruologie pag. 331. Det nye Oplag 1754.

Skiver-Bergværk, findes svovelagtige og runde Skiver-Nyrer, af hvilke nogle, naar de klyves eller sønderslaaes, viise Huulheder, som rundt om indvendig er bekæd med Crystaller, og ofte findes tillige klart Vand derudi.

Videre bestyrkes saadan Meening om Steenenes Generation, af de i Flint og andre saavelsom dunkle Steenes Huulheder, ofte forefundne blanke Crystaller; thi her har den filtrerede og derefter indelukkede Fugtighed meere Rum til Cirkulation og Fortrydelse, hvorved de jordiske Deelee forvandles til klare Salt-lignende haarde Crystaller. Til Beviis paa de crystallinske Steenes Generation, fremfører Henkel et Forsøg, anstillet med Urin, som i en uafsprængt, halv fuld og med Blære tilbunden Kolbe, blev gelinde digereret 3 á 4 Aar, og havde da anskudt steenhaardee Crystaller, som vare uopløselige i hedeste Vand, og uden all Smag (a). Paa Vandets besynderlige mineraliserende Kraft, i Henseende til den derudi opløste allerfineste Jord, synes endnu i Særdeleshed det mærkværdige Eksempel at kunde tjene til Oplysning, som bemældte Henkel anfører i sin Pyriologie (b), nemlig: at der kand af en usynlig Damp i Luften, frembringes et fiint reent Vand, og af dette Vand en grøn Sliim, af dette grønne en hvid og derefter en rød Jord, ja igien af dette et levende Metal eller Qvæg-Sølv. ”

(a) See forbemældte Henkels Pyritologie, pag. 328.

(b) Henkels Pyritolog. P. 249.

Efter at Hr. Abildgaard siden saa korteligen har berørt de Vanskeligheder, der reyse sig af adskillige Jord-Theoristers Meeninger, i Henseende til de Slutning, man maatte drage af hine omvexlende (445) Flint og Kalk-Lag i Stevns Klint, samt bifaldet dem, der tilskrive vor Jord-Klodes nærværende Blanding, adskillige ældre Tiders os ubekiendte Jordskiælv og underjordisk Ilds Frembrydelse: saa slutter han, at hine ordentlig liggende Flint- og Kalk-Lag allerede have havt deres Dannelse, og lagt i samme Orden paa Havsens Bund, førend de, ved en underjordisk frembrydende Ild, bleve saa høyt opløftede og henlagte saaledes, som man nu seer dem: En Meening, som synes at give nye Vanskeligheder, naar man tillige maatte sette forud, det han ikke gierne tilstaaer, nemlig at hine mange fremmede Ting, særdeles de af Mineral-Riget, saasom Pyrites Kiisboller ec. Ogsaa maatte tilforn have været indsluttet i samme Massa, den Stund de laae under Vandet: Imidlertid fortjene den gode Mands Ord ogsaa herom at anføres: p. 48 seq. ”Saaledes kand da Stevns og Møens Klinte, siger han, være bleven opløftet af Havets Grund. Men om de i bemældte Klinte nu værende sammenhængende Flinte-Lag og Aarer ere genererede den Tid, da Klintens Krit-artede Grund-Jord laae dybt nede under Havet, eller de ere siden frembragte, vil blive vanskeligt med nogen Vished at kunne afgjøre; Dog forekommer det mig ikke troeligt, at de i Krit og Flinte-Steen, end ogsaa øverst i Klinten, forekommende blanke Kiis-Nyrer eller Boller, skulle være genererede i de løse Krit-Steen, imedens den laae paa Havets-Bund; thi de let forvittrende Kiises Opløselighed til Rust i salt Vand, synes at stride imod deres Generation paa Havets Bund, allerhelst saa nær Vandet. Dersom nu Kiisen ikke er genereret i Krit-Steenen eller Krit-Jorden, imedens samme laae nede under Havet, saa er det slutteligt, at ikke heller de (456) Flinte i det mindste da ere blevne til, som ere enten indsprængte med blank Kiis, eller har Aarer i sig af denne Erts.

Det Leer-Lag tillige med Sand, Gruus, smaa Steen og afbrudte Flinte, saa vel som og de temmelig mange og store Graa-Steene, som forekomme, særdeles paa de højeste Klint-Kanter og høye

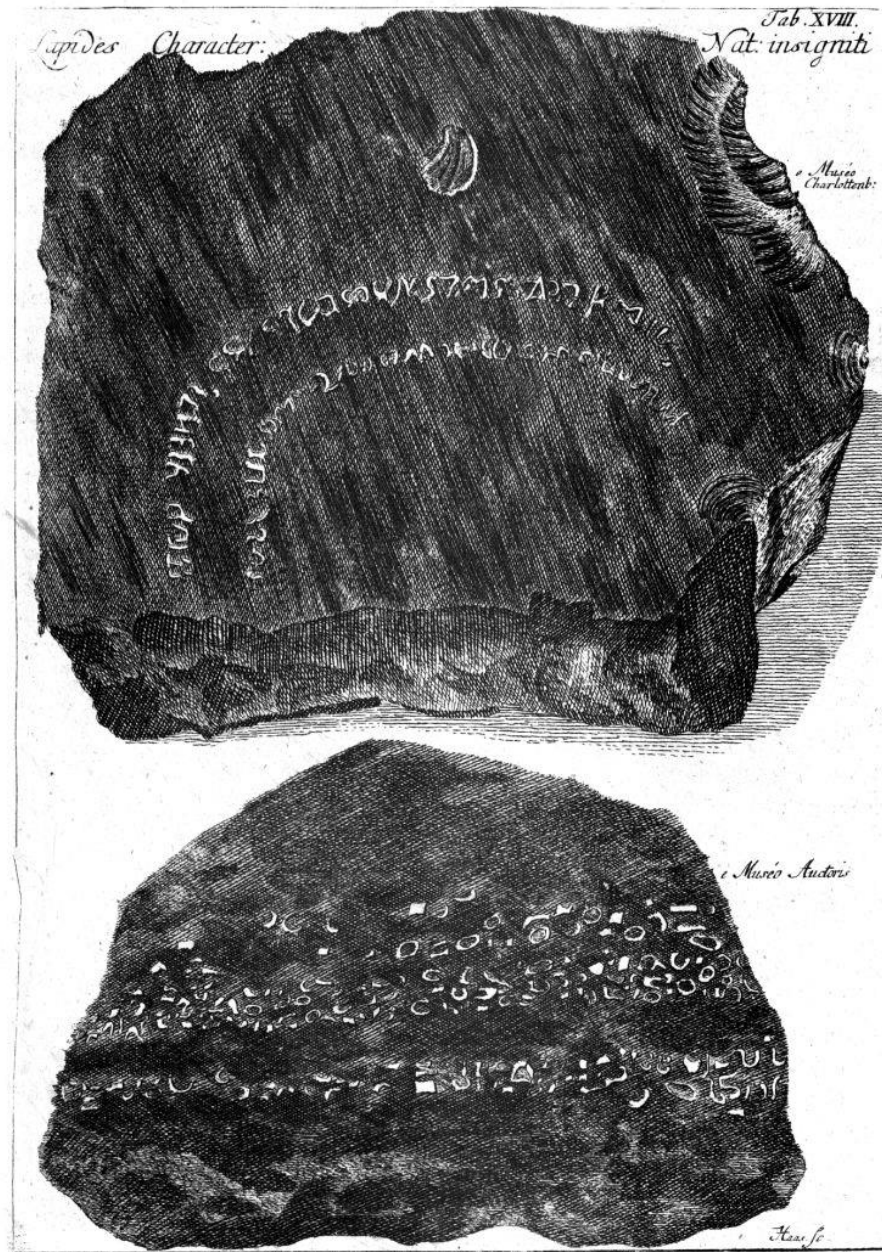
II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

Stæder ind ad Landet, synes at kunde være kommen paa bemældte Stæder, den Tid, da deres Grund-Jord endnu laae paa Hav-Bunden; thi Steen og Gruus kand være didhenkastet og bedsiunket, da Afgrundens Kilder bleve sønderbrudte eller aabnede i Synd-Flodens Tid, hvilket formodentlig kand være adsplittede, og deels nedsenkte i Afgrunden, deels ligesom Bomber langt henkastede enten paa andet fast Land, eller og tillige med anden Støv, Sand og Jord nedsunket paa Hav-Grunden. Derefter, da Gud ved Synd-Floden havde udført sin retfærdige Dom, og det Veyr foer over Jorden, hvorved Syndflodens Vande faldt, kand efter Guds almægtige Villie og Styrelse, Havets Grund paa eet og andet Sted være opbrudt og opløftet ved underjordisk Veyr, hvorved der er bleven nogle nye Huulheder i Jordens Indvolde, til at tage imod det overflødige Vand, og de vidtløftig adspredte og forhen nedsunkede Steene eller sprængte Klipper, saa vel som andet Gruus og Jord, er saaledes igien opkommen af Havet tilbage med det øvrige nye Land; saaledes synes det at kunde forklares, som ellers vil blive vanskeligt, nemlig, hvorledes en Mængde af store Graasteene ja afbrudte løse Klipper ere komne det at ligge, hvor ingen Klipper eller Bierge af samme eller anden Sten-Art, forekommer paa mange Miiles Vey rundt omkring, allerhelst naar saadanne usædvanlige store Steene findes (467) oven paa de højeste Steder, hvor man ikke vel kand tænke, de skulle være tabte, generede, opskyllede af Syndfloden, eller ved menniskelig Magt og Konst henbragte.” Saa vidt Hr. Abildgaard.

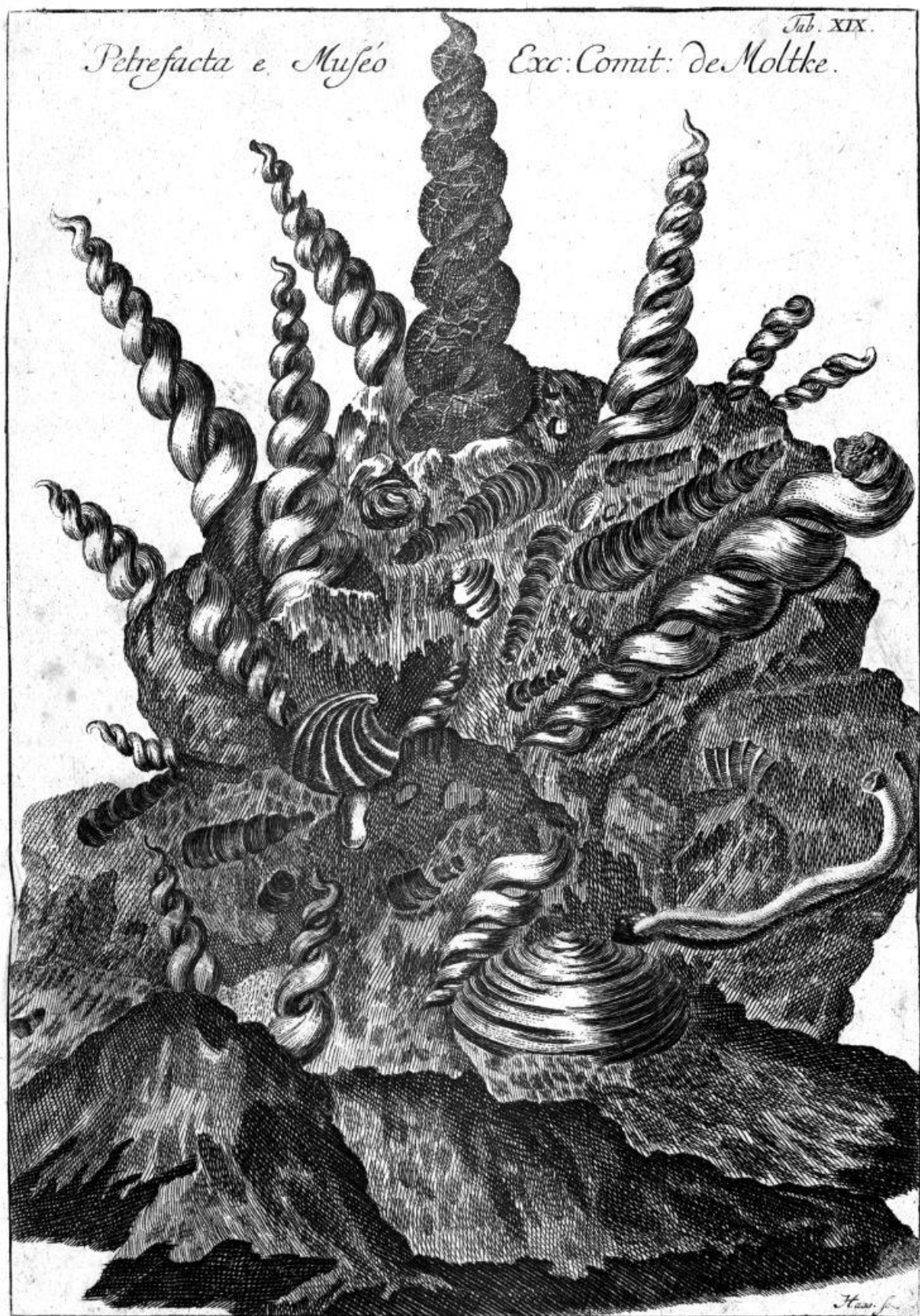
Rar hendelse med en Flint-Steen. Er rar⁴ Hændelse, Flint-Steenen angaaende, og tienlig til Beviis paa, at den Materie først, ja ikke ret længe siden, maa have været en blød Væske, men siden hærdet, vil jeg næst anføre af Novis litterar. Maris Baltici ad Ann. 1700, mens. April. P. 119, saaledes lydende: ”Ved Grinøe i Nørre Jylland laae paa Marken en Flint-steen af maadelig Størrelse, som en Bonde brugte, til at banke sin Tydre-Hæl i Jorden med, men da han mærkede, der i var noget løst, som gav lyd fra sig, slog han den i Stykker, og fandt ikke mindre end 126 Stykker smaa Sølv-Penge med Opskrift: Edward. R. Angl. Dns. Hyb. Og paa Aversen: Civitas London. Flintesteenen havde været gandske heel, og altsaa spørges af bemældte Journalister, som havde faaet 2de Stykker Pengene at see: Hvorledes de vare komne derind? Dette Problema søgte vor berømmelige Antiquarius D. Otto Sperling samme Aar, mente August at opløse, da hans Meening, som læses p. 243 gaaer derhen, at Pengene maatte have været sankede i en Pung, og Pungen tabt eller henkastet paa et saadant Sted, hvor Flinte-Steenens da bløde Materie havde omgivet den, siden hærdet sig og saaledes indelukt denne liden Skat. Jeg vidste ikke heller at finde nogen anden Opløsning paa dette Spørgsmaal. Ellers er det ikke ubekiendt, at Flinte-Steenen, af hvilke mange findes paa Møen og henregnes til de saa kaldte Ætites eller Ørne-Steen, som Bønderne indbilde sig, at Ørnen tager i sit Reede, til at kiølné sit Bryst paa, (448) naar den er alt for hidsig, skjønt dette vel er eb Fabel, ligesom meget andet af Almuens Foregivende.

Særdeles Art af Flintsteen paa Anholt. Paa Strand-Bredde af den liden Øe Anholt i Kattegat, finder man et særdeles slags Flintesteene, som O. Borrichius haver beskrevet og lagt Mærke til, sigende i Actis Medicis & Philosophicis Hafnien. Tom III. P. 117 at naar man søger i Sandet paa bemældte Strand-Bredde, da findes en uendelig Mængde af Flinte-Steenen, sorte, hvide og af blandet Farve, noget længere end en Haands Bredde, men én Finger brede, og derhos alle trekantede, samt saaledes skiærpede paa disse Kanter, ligesom det kunde være giort ved en Konstners Haand, hvorfor de, som sønderslaee dem til at sætte paa deres Skyde-Gevær, have desto mindre Umage (* Latin).

Rød Flintsten i Jylland. Endnu et andet slags rare Flintsteene findes paa de høye Leer-Bakker i Thøring Sogn ved Lemviig. Deres Farve er rødagtig, og deraf tager Monfr. Thaarup i sin Reyse-Journal, Anledning til at kalde dem Cambaja-Steene, som ellers henføres til Carnioler. Sammesteds, siger han, findes ogsaa Steene af en Jaspis Art, item mange petrefacta. Om det sidste Slags, som ey sielden findes her til Lands, er allerede meldet noget tilfældig-viis, ved at beskrive de Stæder, som have meest deraf. Men for at vise Læseren desto tydeligere, én og anden Prøve af rare, danske Fossilier, figureerte Steene, forsteente Søe-Dyr (449)

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

Og Væxter, Coraller, Crystaller og deslige, da føyes til dette Capitel, nogle Kaaberstykker, alle tegnede efter indenlandske Originaler.

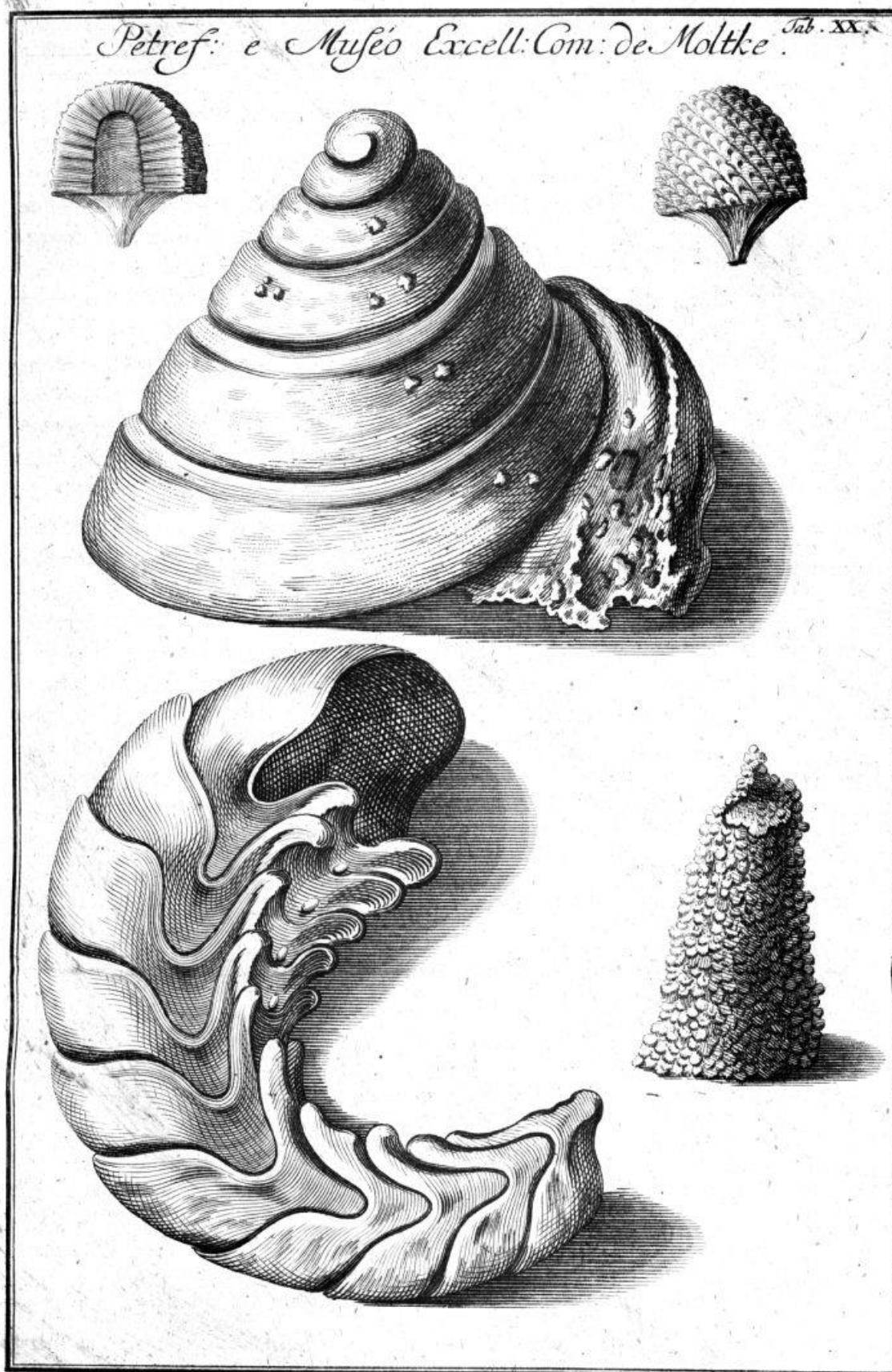
Først forestilles en Bornholmsk Steen af mørk brun Farve, giemt i det Charlottenborgske Mineral-Cabinet, i lige Storhed med Copien. Paa den sees i tvende krumbøiede, men parallel løbende Linier, mange meget underlige og temmelig dybt indtrykte fremmede Figurer, hvilke Hr. Byeskriver A. Birk haver givet sig den Umage at aftegne. Ville man ansee dem for Bogstaver, da kunde nogle henføres til det Latinske, andre til det Hebræiske Alphabet, helst naar den frugtbare Indbildning kommer til hielp. Er det en saa kaldet Lusus Naturæ, da kand den regnes for én af de rareste. Men skulle det være Spoer af virkelige Bogstaver, da maatte Indtrykker være skeet, den Stund Steenens Materie endnu var blød, formedelst ligesaadanne Convexe eller forhøiede Bogstaver, skaarne paa et andet stykke Steen eller Træe.

Den anden Steen paa samme Blad, er nyeligen funden paa Fuerland og tilhører mig selv. Materien er en sort og fiin Marmor-Art, med uordentlige Kanter, men paa dem alle, i lige omløbende Linier, besat med nogle smaa kridhvide Figurer. Disse bestaae af en fra Steenen selv kiendelig adskildt, og som det synes, qvartzagtig Materie, saa den desto bedre fremskinner af sin sorte Grund, i hvilken Figurerne synes at være indtrykte, førend Steenen naaede sin Haardhed, da denne sortagtige Leer-Klum kand være væltet hen over en Rad af saadanne smaa Stykker, som nu sees deri. Men da disse forestille deels heele deels halve Cirkler, deels Stræger og andre uordentlige Figurer, ikke uliige visse orientalske Bogstaver, saa giætter jeg, det er ikkuns Levninger af gandske smaa runde og langagtige Snegelhuse, hvilke (450) ofte findes opfyldte med en Materie der ligner enten Qvartz eller Spath.

Det Grevelige Moltkiske Palais her i Staden, haver et Naturreal-Cabinet, som blandt mange Reritæter, lader see en god Deel baade danske og udenlandske rare Fosilier. Af dem forestilles paa næste Blad, en Massa fundet ikke lagt fra Kiøbenhavns Vester-Port, ikke heller meget dybt i Jorden. Den er af samme Størrelse som her forestilles og bestaaer i en Samling af Petrefactis Marinis, allermest saadanne Bucciniter, som ikke vides at være vort Land eller Vand tilhørende, men ved en stor Oversvømmelse, eller nogen anden os ubekiendt Tildragelse paa Jordkloden, maa være forflyttede her hen.

Det samme kand siges om adskillige andre fremmede Ting, som findes i Faxe Kalkbiereg. Af der slags forestilles videre ved Kaaberstik, nogle rare Stykker, efter de i Høybemeldte Heres Cabinet fundne Originaler, saasom, en skøn petrificert Nautilus med 10 Coneamerationer, og derhos en Pyramidal Snegl, begge 5 á 5 gange større end deres Copie. Videre en forsteenet ubekiendt Væxt, eller noget som nydeligen synes at tilhøre Regno Vegetabili, saa og et Stykke af en Hiorte-Tak, bleven til Steen.

Det fjerde Blad, i denne Orden, ligeledes tagen af det Grevelige Moltkiske Cabinet, viser nogle Raritæter, fundne paa Bornholm, saasom en anseelig Dendrit i Sandsteen. En rundagtig Flintesten, paa Kors igiennemstukket af tvende Pinde, som ikke anderledes, end ved Materiens Blødhed, kunne være komne der ind. Et Stykke petrificert og tillige metallisert Træe, i hvis Aarer ytrer sig Vitriol og Svovel, en Klump af Crystall Væxter. (451)

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

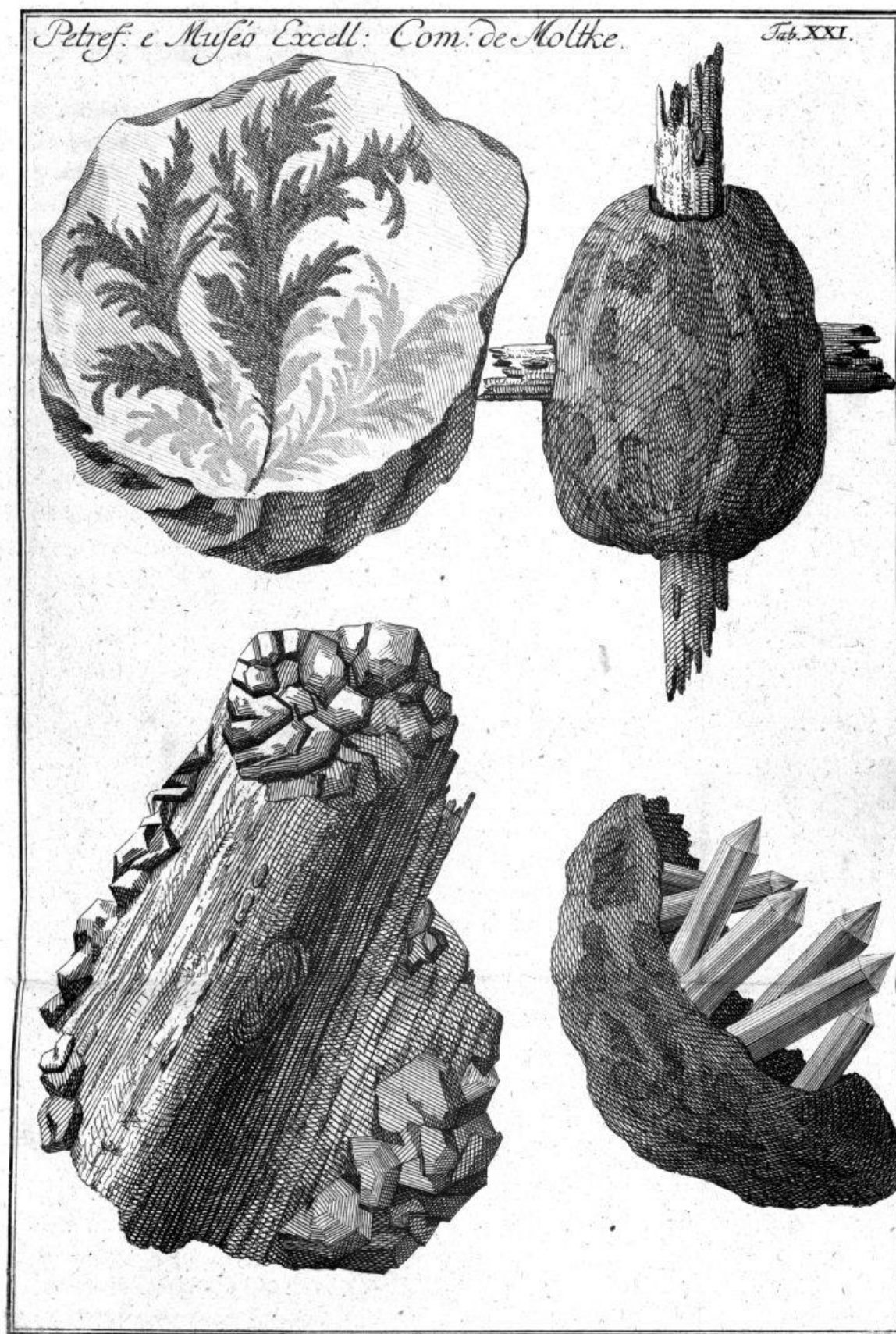
Min egen liden Samling haver ogsaa en Deel af dette Lands Fossilier, Steen-Arter og forsteente Ting. Af dem vil jeg paa de øvrige tvende Blade forestille nogle faae Stykker, dog ikke i naturlig Storhed, men for Rummets skyld, gandske smaa, saasom en Klump med Dendriter, og en anden med Coraller, fra Kalksteens Brudet ved Faxe. Dernæst adskillige enkelte og dobbelte Echinites eller Sø-Æble, som ellers kaldes Sø-Pindsvin, med der tilhørende Tubulis eller smaa Piber, som gemeenlig kaldes Jøde-Steene, fra Stevens og Møens Klint, hvilken har god Forraad deraf. Videre nogle Ammons-Horn, eller forsteente Nautili, at hvilke ellers kand vises mange fleere gandske adskillige Sorter, skjønt ikke alle Danske. Item forsteente eller med Qvartz opfyldte mindre Snegle. Østers, Muslinger, Krabber ec. Nederst sees en liden Lapis Ichtyomorpos, eller forsteenet Fisk fra Færø-Land, som er den eeneste af det slags, jeg veed at være fundet hos os.

På det sidste Blad sees, øverst Modersteenen til de Bornholmske Diamanter eller smaa Crystaller, forestillet baade uden og inden til. Siden nogle andre Crystaller, Rangelsteene, Vette-Lyes og deslige, som Tegneren ikke haver rangeret ordentlig nok, men Kiendere dog ikke kunne tage feyl af.

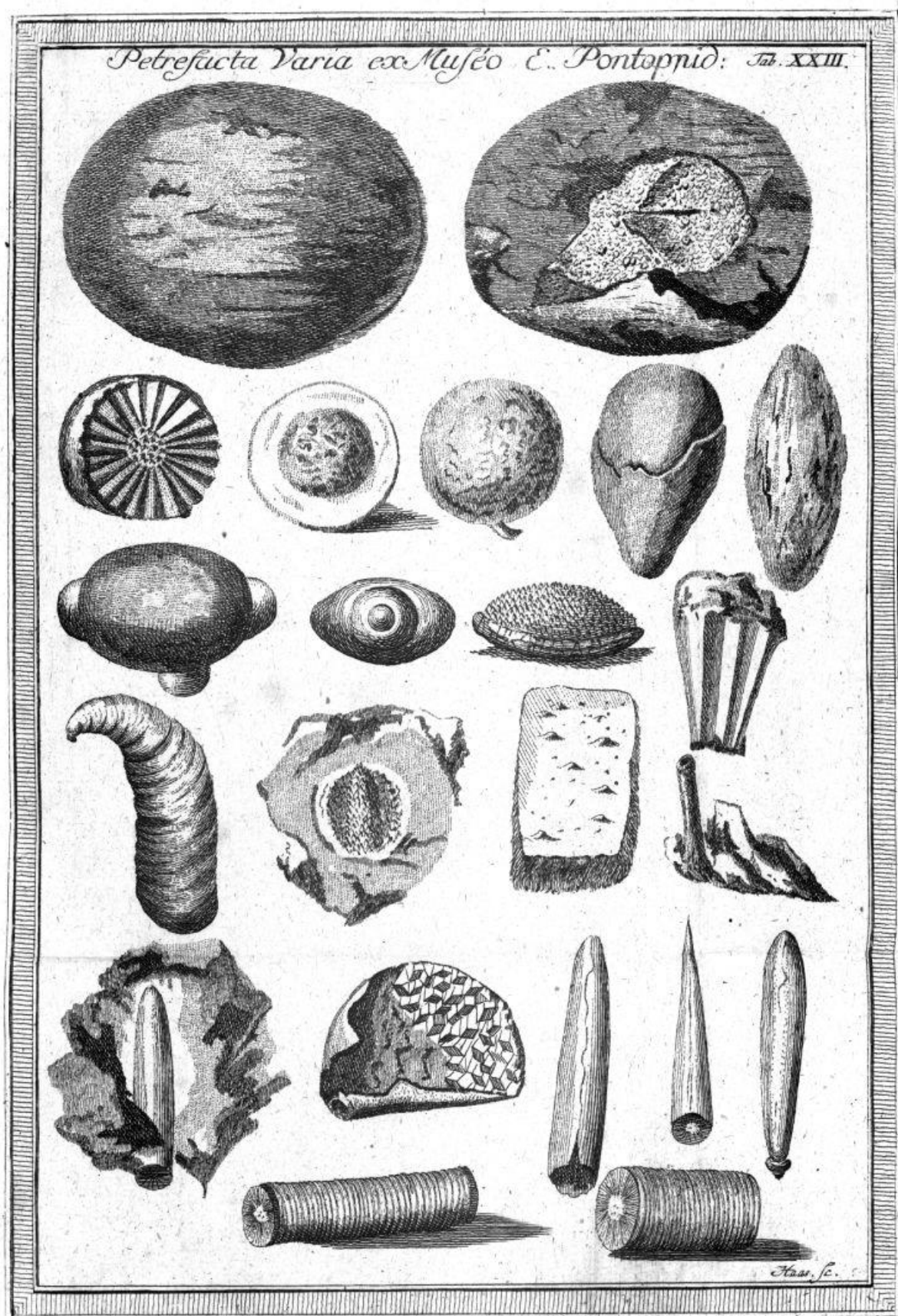

4 sider med kobbertryk følger:

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om
Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.

II. Bog. I. Cap. Om Dannemarks Grendser, Luft, ec II. Cap. Om Dannemarks Grund i Ager, ec. III Cap. Om adskillige Sten-Arter ec.